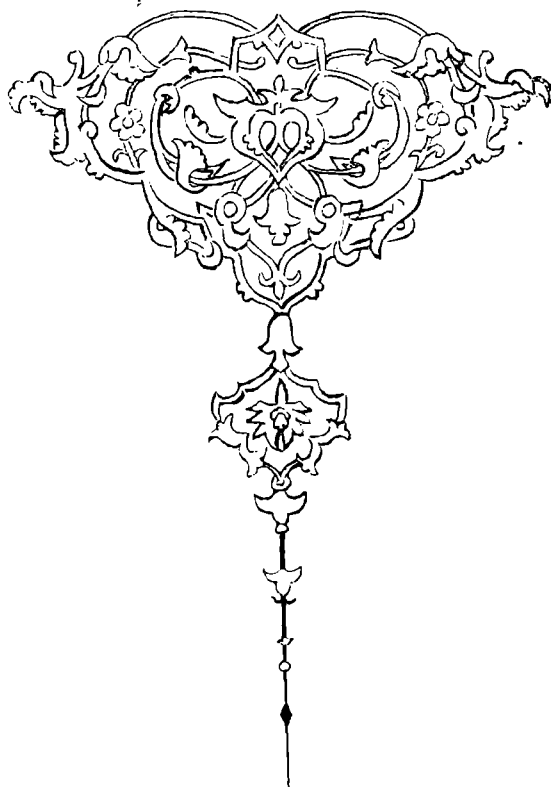

МАҲМУД ҲАСАНИЙ, СУРАЙЕ КАРИМОВА

Навоий даври табобати

Тошкент
Ибн Сино номиядаги нашриёт
1991

Масъул муҳаррир — Ўзбекистон ССЖ
Фанлар академиясининг мухбир аъзоси.
Ўзбекистон ССЖда хизмат кўрсатган фан
арбоби, Беруний мукофоти лауреати
Убайдулла Исроилович Каримов.

Тақриачи — филология фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон ССЖда хизмат
кўрсатган фан арбоби, Беруний мукофо-
ти лауреати *Исмаилов Абдуллаев.*

Муҳаррир Адиба Қодирова
Муқовалар Абдумажид Қўҳқоров ишлаган
Мусаввир Неъмат Ҳакимов

Ҳасаний, Маҳмуд, Каримова Сурайё.
X—31 Навоий даври табobati // Масъул муҳаррир
У. И. Каримов/. — Т.: Ибн Сино номидаги нашр.,
1991. — 126б.

I. Автордош.

Ҳасаний Маҳмуд, Каримова Сурайё. Медицина эпохи
Навои.

Қўлингиздаги китобда XV аср ҳамда XVI аср бошларида
Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда яшаган табиблар ва уларнинг
тиббий асарлари ҳақида маълумотлар, Навоий даври табobati,
Навоийнинг табobat фани ривожига қўшган ҳиссаси, унинг тиббий
ҳикматлари, Навоий яшаган даврдаги ҳозир табибларнинг асар-
ларидан вазуналар берилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 5 г

Ў 4702620102 — 011
М 354 (04) 91 эълонсиз.

© М. Ҳасаний, С. Каримова,
1991.

ISBN 5-638-00470-X

КИРИШ

Халқимиз ҳақиқий олим ёки буюк даҳо шоирларни офтобга, шамга қиёс қилади. Офтоб ҳаммага барабар нур сочади, шам эса ўзи ёниб, эриб, атрофдагиларга зиё бағишлайди. Алишер Навоий ҳам ана шундай даҳолардан биридир. У ўзи учун яшамасди, ўзини ўйламади, у инсоният ҳақида қайғурди, одамларга яхшилик қилишни ўзига шиор қилиб олди.

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами, —

деган Навоий аввало ўзининг ўлмас асарлари билан халқимиз қалбига ва йўлига зиё бағишлади, онгини ва руҳини илм билан суғурди. Давлати ва мансаби билан эса мамлакатни обод қилди, уруш ва жанжаллар йўлига ғов солди, бечора одамларга ёрдам кўрсатди.

Навоий ўз даврида фаннинг ҳамма соҳаларини ривожлантиришга уринди ва бу борада катта муваффақиятларга эришди. Унинг маънавий ва моддий кўмаги ва раҳбарлиги остида машҳур тарихчилар, шоирлар, мусиқашунослар, наққошлар, табиблар ва бошқа соҳа мутахассислари етишиб чиқди. Қўйингки, Бобурнинг тили билан айтганда: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беазир элдин Хуросон, ботаксисе Ҳирий шахри мамлу (тўла) эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай»*. Султон Ҳусайн Мирзо замонининг гуллаб-яшнашида Алишер Навоийнинг буюк ҳиссасини барча олимлар тан олиб келмоқдалар.

Навоийнинг илм аҳлларини тарбия қилгани, фан ва

* Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Юлдузча», 1989, 159—160-бетлар (қавс ичидagi шарҳлар бизники).

маданиятни ривожлантиришга бел боғлагани у яшаган даврдаги, ундан кейинги ва ҳозирги даврдаги каттаю кичикни бирдек тўлқинлантириб келмоқда. Яна Бобур тили билан айтганда: «Алишербек назири йўқ киши эди... Аҳли ғазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий (қувват берувчи) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлмай»*.

Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида у яшаган даврдаги олимлардан тортиб то бизнинг замон олимларигача жуда кўп илмий китоб ва рисолалар чош этганлар. Шунинг учун биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик ва Навоий даври табобати, Навоийнинг табобат ғанига муносабати шу пайтгача яхши ўрганилмаганлиги учун, биз ана шу соҳани тўлдиришни кўзлаб мазкур рисолаи ёзишга киришдик. Рисола сўнггида эса Навоийнинг тиббий ҳикматларини келтириб, уларни керакли шарҳлар билан таъминладик.

Мазкур рисола буюк Навоийнинг 550 йиллик тўйига муносиб совға бўлар, деган умиддамиз.

Ўқувчиларнинг рисола ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини мамнунлик билан қабул қиламиз.

Муаллифлар

* Ўша асар, 153—154-бетлар.

Навоий асри табобатига бир назар

Маълумки, Шарқ табобати жуда қадимий тарихга эга. Бу табобатни умумлаштириб, юқори босқичга олиб чиққан буюк аллома Абу Али ибн Сино бўлди. Бироқ Ибн Синогача ҳам араб ва форс тилларида кўплаб тиббий китоблар ёзилган эди. Ибн Синодан кейин ҳам тиббий асарлар ёзиш давом этди. Табиблар ўз асарлари, янги даволаш усуллари, ҳар хил тажрибалари жамлашган китоблари билан бир-бирларига таъсир қилдилар, бир-бирларидан ўргандилар.

Навоий яшаган асрдаги табобатни ҳам ўзидан олдинги табобатлардан ажратиб бўлмаганидек, Навоий асри, яъни XV аср ҳамда XVI аср бошларидаги табобатнинг ривожланишини ҳам ёлғиз ҳолда, бир-биридан ажратиб қараб бўлмайди. Мазкур асрдаги Мовароуннаҳр (Самарқанд ва Бухоро), Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон табобатлари ўзаро мустаҳкам алоқада эди. Бу даврдаги табиблар бир-бирларининг ёзган асарларидан бохабар бўлганлар. Хусусан, Навоий асос солган «Дорушшифо» даги табиблар билан самарқандликлар жуда яқин алоқада бўлганки, биз бу ҳақда қуйироқда, «Дорушшифо» ва унинг табиблари ҳақида гапирганимизда тўлиқроқ тўхталамиз.

Навоий асрида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистонда яшаган табиблар ва уларнинг асарлари аввало Навоий даврида Ҳиротда табобатнинг ривожланиши тарихини ва сабабларини ўрганишга ёрдам беради, шунингдан, мазкур даврда яшаган табиблар ва уларнинг асарлари ҳақида илмий жамоатчилик янги маълумотларга эга бўлади.

Сўзни Навоий асрида яшаган табиблардан бошлайлик. Ана шундай табиблардан бири XIV ва XV асрларда яшаган Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақих Илёсдир. Илмий манбалардаги маълумотларга кўра у табобатга бағишлаб учта асар ёзган:

1. «Рисола дар ташриҳ-и бадан-и инсон» («Одам анатомияси ҳақида рисола»). Бу асар Амир Темурнинг невараси Пир Муҳаммад Баҳодирга (808/1405 йилда ўлдирилган) бағишланган бўлиб, «Ташриҳ-и Мансурий», «Ташриҳ бит-тасвир» номлари билан ҳам маълум.

Китоб муқаддимасида одам танасининг турли аъзоларига тасвир берилган. Асосий қисм тўрт бобга бўлинган бўлиб, суяк, асаб, мускуллар ва қон томирига бағишланган. Хотима қисмида мураккаб аъзолар ҳақида гапирилган. ЎзССЖҒ ФА Шарқшунослик институтида шу асарнинг иккита қўлёзма нусхаси сақланади (инв. № 2105, 3663/IV)*.

Мансур ибн Муҳаммаднинг иккинчи китоби «Қиёя-и Мансурий» ёки «Қиёя-и Мужоҳидийа» («Мужоҳид учун тўлиқ китоб») деб табибнинг устози бўлмиш Мужоҳиддин номи билан аталган. Бу асар султон Зайн ал-Обидин Кашмирий (823/1420—875/1470) га бағишланган бўлиб, 1423 йилда ёзиб тугатилган. Унда муаллиф одам танасининг соғлом ҳолати ва унинг сабаблари, касал бўлиш сабаблари, соғлиқни сақлаш, турли аъзолар касаллиги ва уларни даволаш, оддий ва мураккаб дорилар ҳақида маълумот берган. Шарқшунослик институтида шу китобнинг учта қўлёзма нусхаси (5536, 11665/VIII, 11846/V рақамлари остида) сақланади.

Мазкур муаллифнинг яна бир асари — «Ғиёсийа» — дунёда ягона нусхада бўлиб, қўлёзмаси Калькуттада сақланади.

Табиблар оиласидан чиққан кермонлик Бурҳонуддин Нафис ибн Ивоз ибн Ҳаким ал-Кермоний Мирзо Улуғбекнинг (811/1409—853/1449) таклифи билан Самарқандга келади ва шу ерда табиб Нажибуддин Самарқандийнинг (619/1222 йилда вафот қилган) «Ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва белгилари») асарига араб тилида шарҳ ёзади ва уни 827/1424 йилда тугатгач, Мирзо Улуғбекка тортиқ қилади. Бу китобга Кермоний шарҳланаётган матндан ҳам нарчалар киритган. Шу шарҳ туфайли Нажибуддин Самарқандийнинг «Асбоб ва-л-аломат» асари илм оламга ташилди. ЎзССЖҒ ФА ШИ да асарнинг 7636, 2872, 4910 ва 10706 рақамли 4 та қўлёзмаси бор.

XVI асрнинг бошларида Самарқандда шайбонийлар

* Шу бобда илмептар рақамлари кўрсатилган қўлёзмаларнинг илмий тавсифлари «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР» (қисқача СВР)нинг I, VI, IX, X, XI томларида берилган. Тошкент, 1952—1987 йиллар.

сулоласига мансуб бўлган Абу Мансур Кучкувжи хон (916/1510—936/1530) саройида Султон Али исмли табиб хизмат қилган. Келиб чиқиши Хуросондан бўлган учун унга «табиб-и Хуросоний» — Хуросон табиби деган нисбат берилган.

Султон Алининг бизга маълум бўлган асарларидан бири «Дастур ул-илож» («Даволаш дастури») дир. Бу китоб 933/1526—27 йилларда Кучкувжи хон саройида ёзилган ва унга тортиқ қилинган. Бу китобда инсоннинг бошпидан то оёғигача бўлган барча аъзоларининг касаллиги, уларни даволаш йўллари кўрсатилган.

«Дастур ул-илож» ни ёзиб тугатган йили Султон Али уни тўлдирish мақсадида яна бир тиббий китобни бошлайди ва уни «Муқаддима-и дастур ул-илож» номи билан Кучкувжи хоннинг ўғли Абу Саъид Баҳодирхон (936/1530—939/1533) даврида тугатади. «Муқаддима» да аввалги китобига кирмаган томир уриш, соғлиқни сақлаш, аъзоларнинг соғлом ва касал ҳолати, бўҳрон* ҳақида сўз юритилади. Бу икки асарнинг Тошкентда бир нечта қўлёзма нусхалари бор.

Самарқандда, шайбонийлар саройида хизматда бўлган табиблардан яна бири Мулла Муҳаммад Юсуф қаҳҳолдир. У Абдуллатифхоннинг (947/1540—959/1551) шахсий табиби бўлиб, унга атаб «Таҳқиқ ул-ҳуммаёт» («Иситмалар таҳқиқи») номи икки қисмдан иборат асар ёзди. Абдуллатифхоннинг ўлимидан сўнг Муҳаммад Юсуф ўзининг «Рисола дар таҳқиқ-и набз ва тафсира» («Томир ва пешоб ҳақида рисола») сини ёзди ва уни Мовароуннахрнинг янги ҳукмдори Султон Саъидхонга (975/1567—980/1572) бағишлади. Асар икки қисмга: «мақсад» ва «матлаб» га бўлинган бўлиб, аввалгисида томир уришининг кйши табиатига, йил фаслларига, касаллик турига қараб ўзгариши, «матлаб» да эса касалликни пешобга қараб аниқлаш ҳақида гапирилган.

Мазкур икки асарни ёзишда табиб ўз устози бўлмиш мавлоно Миркалон номи билан танилган Имодуddин Масъуднинг кўрсатма ва маслаҳатларидан фойдаланганини китобларида таъкидлаб ўтган.

Муҳаммад Юсуф турли кўз касалликларини яхши даволаган (исмига берилган «қаҳҳол» нисбати ҳам шундан) ва шу мавзуда «Зубдат ул-қаҳҳолин» номи китоб ёзган. Бу асарда ташқи белгилардан аниқланиши мумкин бўлган кўз касалликларини ва уларнинг пложи баён

* Бўҳрон — касаллик кризиси.

қилинган. ЎзССЖ ФА ШИ да шу асарнинг 2275/VIII ва 11153/XII рақамли нусхалари бор.

Моҳир табиблар фақат пойтахт Самарқандда эмас, балки Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам касалларни даволаганлар, амалий тажрибалари натижасини тиббий асарларда умумлаштирганлар.

Шундай табиблардан бири тошкентлик Шоҳ Али ибн Сулаймон ал-каҳҳол 905/1499—1500 йилларда «Зубда-и манзума дар фанни каҳҳолий» («Каҳҳолик санъатига бағишланган шеърӣ рисола») ни ёзди. Асар маснавий услубида битилган бўлиб, унда кўз тузилиши, кўз касалликларини даволаш, кўз учун мураккаб дорилар тайёрлаш ҳақида маълумот берилган.

951/1544 йилга келиб, мазкур муаллиф шу вақтда Тошкентга ҳокимлик қилиб турган Наврўз Аҳмад Баҳодирхон учун бағдодлик каҳҳол Али ибн Исанинг (X асрда яшаган) «Китоб тазкират ул-каҳҳолин» («Каҳҳоллар учун эсдалик китоб») асарини арабчадан форс тилига таржима қилиб, уни яна ўтмишнинг бошқа машҳур табиблари асарларидан олинган маълумотлар билан тўлдирди. Китоб муқаддима ва тўрт мақолага бўлинган бўлиб, уларда ҳам кўз тузилиши, кўзнинг ташқи ва ички касалликлари, уларга ишлатиладиган оддий ва мураккаб дорилар келтирилган.

Юқорида келтирилган икки асарнинг қўлёзма матни ЎзССЖ ФА ШИ да 4935/II ва 1832 инвентар рақамлари остида сақланади.

Яна бир кўз табиби Убайдуллоҳ ибн Юсуф Али каҳҳол Тошкент ҳокими Муҳаммад Дарвеш Баҳодир хонга атаб 970/1562—975/1567 йиллар оралиғида «Шифо ул-алил» («Касаллиқлар шифоси») номли катта асар ёзди. Бу асар икки китобдан иборат бўлиб, биринчиси ўша давр табobatiда анъанавий бўлган «бошдан то товонгача» бўлган аъзолар касаллиғига, уларнинг муолажасига, иккинчиси эса мураккаб дориларни тайёрлаш ва ишлатишга бағишланган. Китобни ёзишда муаллиф Абу Бакр ар-Розий, Ибн Сино, Исмоил Жўржоний, Нажибуддин Самарқандий асарларидан ҳамда ўзининг отаси, akalари ва устозлари тажрибаларидан фойдаланган. ЎзССЖ ФА ШИ да бу асарнинг 5 та қўлёзма нусхаси бўлиб, улардан энг тўлиқ ва қадимийси 1072/1662 йилда кўчирилган нусхадир (2477/I-рақамли инвентар).

978/1570 йилда хаттот Араб Муҳаммад ал-Бухорий «Зийн уйун» («Кўзларнинг нури») номли тиббий рисолаи кўчирган. Бу асар номаълум муаллиф томонидан

шу кўчирилган йил ёзилган (978/1570 — асар помининг рақамлардаги ифодаси).

Хаттотнинг бухоролик эканини ҳисобга олиб, асар ҳам Бухорода ёзилган деб тахмин қилиш мумкин.

«Зиёи уйун» тўрт боб ва катта хотимадап иборат бўлиб, у ҳам кўз касалликлари ва уларнинг муолажасига бағишланган. Кўп ерларда Ибн Сино «Қонун» ига ишоралар бор. Хотима қисми луғат тарзида тузилиб, унда кўз касалликларида ишлатиладиган дорилар алифбо тартибидея жойлаштирилган.

Хиротда Доруншифонинг очилиши ва бу ерда ўша давр моҳир табибларининг тўпланиши қўшни ерлардаги, жумладан Эрондаги табибларни ҳам жалб этди.

Хусайн Бойқаронинг хизматида бўлган Эроннинг кўзга кўрилган табибларидан бири кермонлик Неъматуллоҳ ибн Фаҳриддин Муборакшоҳ Ҳаким Кермонийдир.

Ҳаким Кермоний билим доираси кенг табиб, файласуф ва шоир эди. Унинг Ҳакимий тахаллуси билан ёзган шеърлари қўлёзма китобларда учраб туради. Хусайн Бойқаро тахтга ўтирган пайтда, бир неча муддат унинг хизматида бўлган ва 1477 йилда вафот қилган. Ҳиндистонлик Хусайнқулихон ибн Оғо Алихон ўзининг «Наштари ишқ» номли тазкирасида Ҳаким Кермонийни шеъриятда буюк шоир, табобатда аса, иккинчи Ибн Синодир, деб ёзади.

Ҳаким Кермоний 868/1463—64 йилда бизга номаълум бўлган улуг бир кишининг таклифи билан «Баҳр ул-хавосс» («Хосиятлар денгизи») номли асар ёзган. У асарни яратиб давомида Шарқнинг улуг табиблари ёзган асарларни ўқиб, текшириб, солиштириб чиқади. Сўнг ўзи топган янгиликни баён қилади. У бирор ўсимлик устида гапираркан, ўздан олдинги табибларнинг фикрини баён қилади. Сўнг ўз фикрини айтиб, уларнинг фикрига қўшилганини ёки рад қилганини ёхуд ҳали уларга маълум бўлмаган бошқа хоссаларини топанлигини ёзади. «Баҳр ул-хавосс» ни варақлар эканмиз, унинг саҳифаларида Гандий, Абу Бакр Розий, ал-Хосиб, Мосаржавайҳ, Исҳоқ ибн Хусайн, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рўшд, юнон олимларидан Жолнус, Суқрот, Арасту, Арабийсис, Балинус ва Байғурис номларини кўрамиз.

«Баҳр ул-хавосс» бир муқаддима, уч мақола ва хотимадан иборат. Муқаддимада табобатда фойдаланиладиган ўсимлик ва қимматбаҳо тошлар ҳамда парранда, ҳайвонларнинг номлари алифбо тартибидея баён қилиниб, уларнинг юнон, араб, форс, ҳинд ва турк тилларида қандай ном билан аталиши кўрсатиб берилган.

Биринчи мақола муффрад, яъни якка ҳолда ишлатиладиган содда дориларни тушунтиришга бағишланган.

Иккинчи мақолада мураккаб, яъни бир неча хил содда дориларни қўшиб тайёрланадиган дорилар зикр қилинади. Бу мақолада мураккаб дориларни тайёрлаш йўллари, улардан фойдаланиш ва ҳайвонларни даволаш учун ҳам ишлатиладиган дорилар муфассал баён қилинган.

Учинчи мақолада содда ва мураккаб дориларнинг қайси касалликда қапдай берилиши, касалликларнинг хилига қараб бериладиган овқатлар, парҳез таомлар баён этилади.

Хотима қисми табобатда ишлатиладиган тиббий атамалар ҳақидадир.

«Баҳр ул-хавосс» да ўсимлик ва ҳайвонларнинг қуйлагли ўзбекча номлари учрайди: итузум, илон пўсти, қорамуғ, саримсоқ, упу, узум, бойчечак, ёнгоқ, қуруқ узум, тарвуз, олма, ёғ, қуйруқ, муз, арслон, тулки, туя, бақа, тўрғай, ипак, пахта, қўноқ, суяк, тери, юрак, айрон, олтин.

Асарнинг ўзи форс тилида жуда содда ва раво тилда ёзилган, аммо у негацир жуда кам тарқалган. Ҳатто ўттиз йил сафар қилиб, 1648 йилда араб тилида ўзининг библиографик асарини ёзган Ҳожи Халфа ҳам «Кашф уз-зунун» га ўн беш мингга яқин форсча, арабча, туркча асарларнинг номини киритиб, «Баҳр ул-хавосс» ни тилга олмаган. Бунга асосий сабаб, у бу асарни кўрмаган бўлса керак. Шарқшунослик институтида ҳам бу китобнинг фақат уч нусхаси сақланади. Улардан иккитаси тўлиқ эмас, 2146-рақамлиги эса энг мукаммали ҳисобланади. Ана шу мукамал нусханинг пайдо бўлиши ва бизгача етиб келиши ҳақида бир-икки оғиз сўз.

1625—1702 йилларда Нодир Муҳаммадхоннинг ўғли Субҳонқулихон Бухоро амири эди. У табобатга қизиқар, саройга катта-катта табибларни йиғиб, табобат борасида илмий анжуманлар ўтказиб турарди. Унинг ўзи тиббийга оид «Эҳё ут-тиббӣ Субҳонӣ» деган китоб ҳам ёзган. Субҳонқулихон 1697 йилда Бухорода ўн саккиз ҳужрали мадраса қурдирган. Бу мадрасада Мирқосим Ҳаким деган киши табобатдан дарс берган. Мадрасанинг дори-дармонлари тайёрлайдиган ва тажрибалар ўтказадиган махсус хоналари бўлган. Узоқдан келган касалларга жой берилиб, бепоул даволанган.

«Баҳр ул-хавосс» ни ўқиб чиққан Субҳонқулихон бу асарга қизиқиб қолади ва табиблардан Ҳожа Амин Раис, Охунд Мулло Абдуғафур Ҳаким, Ҳожа Ёқуб китобдор

(Субхонқулихон китобхонаспнинг бошлиғи), Мулло Мирмуҳаммад муншій (махсус котиби) га буюриб, бу асарни Ибн Синонинг «Қонун» ға, набототга оид «Ихтиёри бадий», тибга оид «Нўзҳат ул-қулуб», «Баҳр ул-жавоҳир», «Шифо ул-алил» ҳамда бошқа мўтабар тиббӣ китобларга солиштириб чиқишларини сўрайди.

Узоқ меҳнатдан кейин асар солиштириб чиқилади. Унда кўрсатиб ўтилмаган табиб ва ҳақимлар номи аниқланади ва китоб ҳошиясига ёзлади. Муаллифнинг баъзи имо ва ишоралар билан ёзиб кетган жойларига шарҳлар битилади. Хоннинг махсус котиби Хожи Абдурахмон Барқий муншӣ уни оққа кўчиради. Шу китоб ҳозир 2146- рақам билан институтда сақланмоқда.

Бу ишлар тугагач, Субхонқулихон юқорида номлари зикр этилган табибларни шоҳона туҳфа ва инъомлар билан сарафроз қилиб, зифат берган. Китоб эса, Субхонқулихондан кейин ўгли Абулфайзхонга, сўнгра амир Шоҳмурод, сўнг амир Ҳайдарали орқали бизгача етиб келган.

«Баҳр ул-хавосс» ни ўрганиш, таржима қилиб ундан медицинада фойдаланиш врачларимиз учун катта фойда беради.

Эронлик машҳур табиблардан яна бири райлик Муҳаммад Ҳусайний Нурбахший Баҳоуддавла ибн Мирқивомуддин (913/1507 йили вафот қилган) табобатдан аввал Райда, сўнг Ҳиротда таҳсил кўрган. Ҳиротда у бир неча вақт Ҳусайн Мирзо хизматида бўлган. Умрининг охирида у Райга қайтади ва шу ерда 907/1501 йилда ўзининг ягона китоби — «Хулосат ат-тажориб» («Тажрибалар хулосаси») асарини ёзади. У ҳақиқатан ҳам муаллифнинг кўп йиллик кузатишлари тўплами бўлиб, дарслик шаклида тузилган. Унда Буқрот, Жолинус, Розий, Ибн ал-Байтор ва ўтмишнинг бошқа буюк ҳақимлари тажрибасидан мисоллар келтирилган. Муаллифнинг байн қилган шахсий кузатишлари эса ўша давр учун мутлақо янги бўлган касалликларни у томонидан биринчи бор тасвирланганлиги ҳақида гапиришга асос бўла олади. Масалан, Баҳоуддавла пситмалар ҳақида гапирганда баҳорда, дарахтлар гуллаган вақтда кўзгаёйишган касаллик «ҳумм ал-қашш» (аллергия) устида алоҳида тўхтаб, уни бошқа иситма (ҳумм) касалликларидан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди. Бу касаллик Европада фақат XIX асрга келиб очилган.

Баҳоуддавла Ҳиротда ишлаб юрган даврда у ерда кўкйўтал эпидемиясini кўрган ва унинг ҳамма белгила-

рини китобида батафсил тасвирлаб, даволаш йўллари баён қилган. Бу маълумотлар табобат тарихига кўкйўтал ҳақидаги биринчи маълумот сифатида кирган.

«Хулосат ат-тажориб» нинг бир қанча қўлёзма ва тош босма нусхалари бизгача ҳам етиб келган бўлиб, ЎзССРҲ ФА ШИ да унинг 2846, 2612/XII ва 3664- рақамли қўлёзма нусхалари сақланади.

XVI аср шарқ табобатига катта ҳисса қўшган табиблар қаторига Имоуддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозийни (921/1515—1000/1592) ҳам қўйиш мумкин. У Эронда шоҳ Тахмасп (930/1524—984/1576) ва шоҳ Исмоил Сафавий (984/1576—985/1578) лар хизматида бўлган. Ўз даврининг таниқли табибларидан бўлгани учун унинг қўлида Ҳиндистон ва Эроннинг йирик табиблари, жумладан Деҳлидаги Шарифий табиблар оиласига мансуб бўлган Хожа Хованд Маҳмуд, Шоҳ Акбарнинг (963/1556—1014/1605) машҳур табиби Абул Фатҳ Гилонийлар (997/1588 йили вафот қилган) таҳсил кўрган. Ҳозирги кунда Имоуддиннинг илмий аҳамиятга молик бўлган 20 га яқин асари маълум бўлиб, улар Ҳиндистоннинг турли кутубхоналаридан жой олган. Қуйида шулардан баъзиларининг номларини келтириб ўтамиз.

«Шарҳ Таприҳ ал-Қонун» («Қонун» нинг анатомия қисмига шарҳ) араб тилида ёзилган бўлиб, Ибн Сино «Қонун»нинг «Таприҳ», яъни «Анатомия» қисмига ёзилган шу тоифадаги асарлардан ўзининг тўла ва пухталиги билан фарқ қилади.

«Рисола-и оташак» («Заҳм ҳақида рисола»). Бу асар 977/1569 йилда ёзилган бўлиб, унга қадар шарқда шу мавзуда бирорта алоҳида рисола ёзилган эмас эди. Фақат юқорида номи зикр этилган Баҳоуддавлa ўзининг «Хулосат ат-тажориб»ида бу касаллик устида тўхталиб ўтган.

«Рисола-и подзаҳр» («Тарёк ҳақида рисола»). Фан тарихчиси К. Элгуднинг фикрича, бу рисола тарёкларга бағишланган форс тилидаги биринчи мустақил асардир. Унда муаллиф тарёклар тайёрлаш, уларни ишлатиш усулларида ташқари, ҳақиқий ва сохта тарёкларни фарқлаш йўллари ҳам келтирган.

«Рисола дар боб-и самум» («Заҳарларга бағишланган рисола»). Бу асарда аввалгисидан фарқли ўлароқ, заҳарлар ва заҳарли ўсимликлар ҳақида маълумот берилган.

«Рисола чўб-и Чиний» («Ҳитой томири ҳақида рисола»). Бу асарни Имоуддин 993/1585 йилда ёзган.

XVI асрда заҳм касаллиги ва шу билан бир вақтда унинг «давоси» — «чўб-и Чиний» кашф қилинди. Кўпги-

на табиблар унга бағишлаб рисолалар ёздилар. Имоуддин ҳам шулар қаторида эди.

«Чўб-и Чиний»нинг фойдали фазилатлари XVI асрнинг бошқа бир табиби — Нуруллоҳ Аъло ал-Ҳақимнинг «Рисола-и зикри манофи-и биҳи Чиний» («Хитой томирининг фойдаси ҳақида рисола»)сида ҳам акс эттирилган. Бу рисола 944/1537 йилда, муаллифнинг Ҳиндистонга қилган 20 йиллик саёҳатидан кейин ҳинд табибларининг бу ўсимлик ҳақидаги ҳикояларига асосланиб ёзилган.

Навоий — табобат билимдони

Ва лекин тиббу ҳикмат ҳам эрур ҳўб.
Ки сиҳҳатдур киши жисмида матлуб.

Биз юқорида XV асрда ва XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистондаги табобат ва ўша пайтда ёзилган тиббий асарлар тарихи билан танишиб чиқдик. Энди эса бевосита Навоий асос солган Дорушшифо ва унинг фаолияти ҳақида сўзлашамиз.

Дорушшифо ташкил этилиши ҳақида сўзлашдан аввал, даволаш уйини ташкил этишга Навоийни нима ундагани ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ўтмишда барча мадрасаларда бошқа диний ва дунёвий илмлар қатори табобат илмидан ҳам дарс берилган. Талабалар араб тилини яхши эгаллаб, диний дарсларни ўрганиб бўлишгач, аниқ фанларни ўқишга кпришганлар. Табобатдан эса Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари ўқитилган. Дарс давомида далаларга чиқиб, доривор ўсимликлар билан таништирилган.

Биз ўтмишда яшаган шоирларнинг дostonлари ва ғазалларидан табобатга оид фикрларни кўплаб топамиз. Асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатлари ва касалликларни даволаш жараёни баён қилинганида содда ва мураккаб дорилар номи ҳамда табобат асосларига оид фикрлар баён қилинади. Бу соҳада айниқса Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийлар олдинги ўринда турадилар. Сўзимизнинг исботи учун бир-иккита мисол келтирайлик.

Саъдий Шерозий айтади:

Агар бир аъзога оғриқ бўлса ёр,
Ўзга аъзоларда қолмайди қарор.

Еки:

Кам ейиш табиат бўлса инсонга,
Оғирлик юз берса енгил кўчади.
Кенгликда танани парварии қилса,
Торликда умрининг шами ўчади.

Кўп ема, чиқмасин тошиб бўғзингдап,
Оз ема, чиқмасин жонинг оғзингдан.

Жалолиддин Румийда ўқиймиз:

Иллатдан шу кўйга тушганди юрак,
Чунки еган эди туну куп емак.

Еки:

Даволар асоси саналур парҳез,
Парҳез қил, жон кучин кўргил ўша кез.
Парҳездир дорию даво сарварп,
Қичиш ошар қўтир кучайган сари.

Парҳездир дорю дармонлар боши
Ҳазм дори — янги иллат йўлдоши.

Мижоз текширувчи табиб аксари,
Юракка боқади томир орқали.
Овқату меванинг табиби улар,
Улардан ҳайвоний руҳ тетик бўлар.

Амир Хусрав Деҳлавий ёзади:

Лавзина* ёқимли — танага жондир,
Кўп есанг, меъдага бироқ зиёндр.
Даводан наф тошмас, иллатга асир,
Ҳатто дарди қилди табибга таъсир.

Бедард киши доим шод ила хандон,
Дардлилар ҳолини билмас ҳеч қачон.

Абдураҳмон Жомий ёзади:

Шундай екп, танинг уйи ногаҳон,

* Лавзина — бодом мағзи қўшиб тайёрланган ширинлик.

Ортиғу камликдин бўлмасин вайрон.

Ортиқча киприкдан кўз топар зиён
Ундан алам тортар кўзлар бегумон.
Тек қўйсанг, кўзингни кўр қилур ногоҳ,
Юлиб олсанг, огриқ қўзгар баногоҳ.

Бўйнидан сув ошса ҳамки ташналик ичра ўлар,
Ҳа, шунингдек бўлғуси кимни истисқоси бор.

Биз юқориди бир-икки шоир шеърларидан айрим парчалар келтирдик. Биз уларнинг ҳаммаси ҳақида бу ерда гапирмаймиз*. Мазкур шоирлар ичида табобатни яхши биладиган ва даволаш билан шуғулланганлари бўлган (масала, Юсуфий, Ҳозиқ, Табибий), бироқ кўплари табобатни жуда яхши билишгану, лекин табибчилик қилишмаган.

Ана шундай шоирлар қаторига Алишер Навоийни ҳам киритиш мумкин. Навоий ўзигача ўтган табибларнинг, масала, Ибн Сино, Абу Бакр Розий ва Абу Райҳон Беруний асарлари билан яхши таниш бўлган, унинг кутубхонасида бу олимларнинг асарлари мавжуд бўлган. Бундан ташқари Навоий даври табиблари ҳам ўзларининг табобатга оид асарларини Навоийга бағишлаганлар. Шубҳасиз, Навоий бу асарлар билан танишиб чиққан. Навоий ўша давр мадрасасида тиббий асарлар бўйича таълим олган бўлиши шубҳасиздир. Унинг асарларидаги табобатга оид фикрлар билан танишиб чиққан одам ҳеч иккиланмай шу қарорга келади. Унинг тибга оид баъзи фикрлари билан танишиб кўрайлик.

Аввало Навоий кўз ўнгимизда табобатнинг ҳақиқий тарғиботчиси сифатида гадаланади. Мана бу байтга эътибор беринг:

Агар ҳикматқа бўлса илтифотинг
Ки бўлсун Нух умрича ҳаётинг.

Ёки:

Ва лекин тиббу ҳикмат ҳам эрур хўб,
Ки сиҳҳатдур киши жисмида матлуб.

* Бундай шоирлар ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қараг: Табобат хазинаси дурдоналаридан. Таржимон М. Ҳасаний. «Медицина», 1987 й.

Демак, Навоийча тиббу ҳикмат энг яхши фанлардан бўлиб, киши жисмида саломатликни сақлаш олий мақсадлардан бири ҳисобланади.

Навоийнинг фикрича, киши ҳамиша соғу саломат бўлиши учун нима қилиши керак? Биринчи галда у ўз мижозини билиши ва уни мўътадил — ўртача тутиши лозим. Мижознинг бузилиши касалликни пайдо қилади.

Сарсабз эрур ҳамиша бу гулшанда сарвдек,
Озадаеки, бўлса мизожиди аътидом.

Навоийнинг ёзишича, киши соғ-саломат бўлиши учун аввало тўғри овқатланишни билиши зарур. Киши зарарли нарсаларни ейиш ва ичишдан доимо қочиши керак, ана шундагина киши саломат бўлади:

Неким бўлса музир бўлғил ҳаросон,
Ки бўлғай табъинга мушқиллар осон.

Зарарсиз, ширин овқатлардан ейиш қоидаси қандай? Ундан истаганча еявериш мумкинми? Йўқ! Мижозга ёқадиган овқатлардан ҳам ҳаддан ортиқча ейиш зарардир:

Неким бўлса мизожингга гуворо,
Анга кўн майл қилма ошкоро.

Навоий еб-ичишнинг қандай бўлиши ва бу соҳада энг тўғри йўл қайси эканини ажойиб мисралар орқали бизга кўрсатади. Яъни, овқатланиш қоидаси шуки, киши роса тўйиб кетмасдан ейишни бас қилиши, еган нарсаси ҳазм бўлмай туриб, устига яна ейиши мумкин эмас:

Ғизо бўлса муфиду табъ роғиб,
Бас эт табъинг ҳануз бўлганда толиб.
Бу доғи топмагунча ҳазми комил,
Баданни қилма ортиқ юкка ҳомил.

Киши бемор бўлиб ётганда ўзини кўн уринтирмаслиги ва иложи борида китоб ва хат ҳам ўқимаслиги керак. Навоийнинг фикри шундай:

Ёр хатидин Навоий хаста кўнгли заъф атар,
Заъфга мувжиб бўлар чун кўп ўқур бемор хат.

Навоий фикрича, бемор кишида иштаҳа жойида бўл-

са, у тузалиб кетади. Бироқ соғлом одамда иштаҳа бўл-
маса, бу ёмон, бунинг чорасига киришмоқ керак:

Бемори муштаҳийга саломат нишондур,
Чун тандуруст муштаҳий эрмас — эиёндур.

Киши баданида тўртта хилт, яъни қон, саффо, савдо
ва балғам бўлади. Шу хилтлардан бирортаси ошиб кетса,
киши касалга чалиниши мумкин. Тиб ва табиб ана шу
ортиқча хилтни дафъ этиб, беморга саломатлик еткизади:

Бўлса таъб ичра хилтдан иллат,
Моддий бўлса ҳар нечук захмат.
Бизга ишдур они илож этмак,
Тиб ила сиҳҳати мизож этмак.

Савдо моддаси қоннинг бузилиши ва куйишидан ҳо-
сил бўлади. Бадаанда савдо моддаси ошиб кетса, киши-
нинг фикри бузилиб, жинни, яъни савдойи бўлиб қолади.
Буни яхши тушунган Навоий ёзади:

Савдо солди димоғи ичра халал,
Ақлу ҳуши жунунга бўлди бадал.

Ёки:

Бу янглиғ бизга бўлмиш заъфи ташхис,
Ки савдодин димоғи тошди танқис.

Абдураҳмон Жомий, Амир Хусрав Деҳлавий ва Жа-
лолиддин Румийлар ўз шеърларида мижозга катта аҳа-
мият берганлари каби, Навоий ҳам мижоз ҳақида қайта-
қайта ёзади ва инсон мижозига ёққан нарсаларни
билиши ва ейиши билангина ўз саломатлигини сақлаб
тура олишини таъкидлайди. Навоийнинг ёзишича, ҳар
ким мижозини соз ҳолда олиб юриш учун тинимсиз ҳара-
кат қилиши, ёқадиган-ёқмайдиган нарсаларни аниқ би-
лиши зарур:

Бурун қил ўз мизожингга тааммул,
Не ҳоли бор эконин англа билкулл.
Муфид ашёға доим иштиғол эт,
Вале бор ишда майли эътидол эт.

Бадаанда совуқ мижознинг ошиб кетиши иссиқ мижоз-
ни синдиради ва нохушликлар келтириб чиқаради:

Бурудатдин* абдон** тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади.

Бунинг аксича, кпшпда ҳарорат (иссиқлик) кўп бўлатуриб, яна иссиқликни оширувчи нарсаларни ейиш касалликка чалинтиради:

Мизожда ҳарорат ғолиб эрди,
Яна майга мизож толиб эрди.

Бадада иссиқлиги бор одамга озгина иссиқлик ҳам таъсир этади:

Ҳар таъки зоти ўлса маҳрур,
Ов ҳирқат этар танин раижур.

Ҳақиқий ҳозик табиб одамнинг бадапидаги иллатини томирдан билиб олади. Ибн Синонинг томир орқали ўтказган тажрибалари ва қизиқ воқеаларга дуч келгани у ҳақда ёзилган «Ибн Сино афсоналари» китобидан маълум. Шопр ва табиб Юсуфийни эса Бобур Ҳиндистонга чаққриб олган. Юсуфийнинг асосий иши томир орқали диагноз қўйишдан пборат бўлган. Навоий ҳам табибларнинг томир кўриш орқали даволашига ишонади ва буни қуйндаги байтда шундай ифодалайди:

Набзидан*** ранжи дафъи билди,
Тўрт-беш кунда-ўқ даво қилди.

Навоий шароб ичишни кескин қоралайди ва шаробнинг инсон саломатлигига зарар эканини ёзади. Навоийча шароб баданга ёғилган бало селпдир:

Бодаким йиқмоқ сари ўқ майлидур,
Жисм уйиға билки бало сайлидур.

Кимки бода (шаробни) кўл ичса, ундай одамнинг ақл чироғи тезда ўчади:

Бодага кўргузса киши хийралиқ,
Ақл чироғига берур тийралиқ.

* Бу р у д а т — совуқлик.

** А б д о н — бадаллар.

*** Н а б з — томир.

Шароб одамнинг кўзига сувдек тоза ва мусаффо бўлиб кўринса-да, бироқ оловлиги кучлироқ:

Гарчи сувдек софию мавзун эрур,
Сувлигининг ўтлиги афзун эрур.

Навоийнинг табиб ва табобат ҳақидаги фикрлари жуда кўп. Биз бу тиббий ҳикматларни мазкур рисола охирида келтириб, уларни шарҳлар билан бойитдик. Бу ерда эса юқоридаги фикрлар билан чегараланамиз.

Келтирилган мисоллардан кўрииб турибдики:

1. Навоий тиббий асарларни мутолаа қилган.

2. Навоий табобат асосларини яхши билган.

3. Навоийнинг табобат фанига қизиқиши — табибларни бир ерга йиғиши, уларнинг фаолиятига кенг шароит яратиши Дорушшифони ташкил этишга туртки бўлган.

Бироқ Дорушшифонинг ташкил этилишига Навоийнинг табобатга қизиқишини асл сабаб қилиб кўрсатилса, унчалик тўғри бўлмас эди. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Навоий барча фанларни ривожлантиришга бирдек гамхўрлик қилган, фан аҳлига ёрдам берган, турли курилишлар билан халқ аҳволини яхшилашга уринган. Унинг табобат фанини ривожлантириш ва табибларга моддий ва маънавий ёрдам бериши ҳам унинг инсонпарварлик белгиларидан биридир.

Навоий тасаввуридаги табиб

Юқорида эслатиб ўтилган шоирлар фақат табобат асослари, микоз ва еб-ичиш қондалари ҳақидагина эмас, яхши ёки ёмон табиблар ҳақида ҳам ўз фикрларини билдирганлар. Жоҳил табиблар улар нафратини кўзга ташлаб, ҳошия табиблар ҳурмат уйғотган. Умуман яхши ёмон табиблар ўтмишдан тортиб то шу кунгача халқнинг диққат-эътиборида бўлиб келади.

Шоир тилининг амри бўлганидек, табиб бадаининг шоҳи, деган эди Абу Али пбн Сино. Арузий Самарқандий «Чор мақола» номли китобида тиб, табиб ва подир даволашларга алоҳида боб ажратиб, унда: «Табиб позик табиатли, доно қалбли ва ҳошия бўлиши керак», деб ёзганди.

Машҳур «Маснавийи маънавий» асарининг муаллифи Жалолиддин Румий табибга жуда катта баҳо беради ва шундай ёзади:

Бадан табиблари доноликка ёр,
Дардингдан сендан кўп улар хабардор.
Сийдик олиб ҳолинг тадқиқ қилишар.
Билмаган нарсангни улар билишар.
Томиру рапг ила нафасингдан ҳам,
Не дард бор, белгисин топишар ҳар дам.

«Тасҳил ал-манофийъ» китобида эса табибнинг вазифаси ҳақида: «Табиб касаллиқни бадандан ҳайдаш учун бадан қувватини ошириб беради», дейилади. Меҳрибон табибнинг сўзидан чиқмаслик зарурлигини Жалолиддин Румий қўйидаги мисраларда ёрқин ифодалаган:

Табиб «гўра сма» деб сенга айтса,
Есанг, бошда иллат қўзгайди, деса,
Сен десанг: «Сўзлама, бу фолинг ёмон!»
Демак сен ўзингсан носоғ, бадгумон.

Табиб ўзининг ҳозиқлиги ва яхши давоси билангина ҳақиқий табиб бўла оlishини Махсум Восилний:

Юз гўзал бўлса нафи бўлмас ҳаёси бўлмаса,
Юз табибдан фойда йўқ яхши давоси бўлмаса. —

мисолларида аниқ ифодалаган эди.

Буқрот ҳақимнинг табиб ҳақидаги мана бу айтганлари ҳам диққатга сазовордир. У ёзади: «Табиб касалнинг сирини опкор қилмаслиги, ўлдирадиган дори бермаслиги, ҳар қандай ярамаслик ва ифлосликдан узоқ бўлиши, аёлларга хиёнат кўзи билан боқмаслиги, бева-бечоралар ҳамда фақирларни даволашга ҳарисманд, юмшоқ тил ва ширин сўз бўлиши керак!».

Абдурахмон Жомийни ҳам ҳақиқий тиб тарғиботчиси деб аташ мумкин. Жомий XV аср табиблари билан мустаҳкам алоқада бўлган ва улардан даво олиб турган. «Бизнинг ҳеч ким билмаган сирларимизни (яъни касалликларимизни демоқчи) Дарвешали табиб билади», — дер экан Жомий.

Жомий тиб ва табибларга катта ҳурмат пазари билан қараган, шунингдек, табобат қонун-қондаларини, содда ва мураккаб дориларнинг хосиятларини жуда яхши билган. Жомий «Ҳафт авранг» дostonларидан бирида табибни «яхши қоровул»га ўхшатади ва бадан саломатлигини қўриқлаб, офатлардан сақлаб туриш учун шундай қоровул керак, дейди.

Жомий ҳозик табибни қуйидагича таърифлайди:

Табиб ҳифзи сиҳҳат ишини орттирар.
Кетган сиҳҳатингни яна қайтарар.
Мўътадил ҳолатдан чиқиб ногаҳон.
Соғлом миждозингга етганда нуқсон
Илму амал ила қилади ёрдам.
Асл ҳолатига қайтариб ул дам.

Жомий табибнинг қандай бўлиши ҳақида фикрлар экан, бир қатор қонун-қоидаларни баён қиладики, бу ҳозирги пайтда ҳам ўз қимматини йўқотмаган бўлиб, давримиз шифокорлари бунга амал қилсалар, нур устига нур бўлур эди. Мапа ўша мисралар:

Ўйлаб кўр шундайин меҳрибон табиб,
Ҳикматни эгаллаш учун интилиб,
Илм учун меҳнат захмиши тортса,
Синов билан яна камолга етса,
Қобил бўлса мушфиқ яна некукор,
Дилларга етмаса ундан ҳеч озор.
Ҳамма билан бўлса ширинсўз, хандон,
Ҳамма учун бўлса хушфеъл, меҳрибон.
Қошин чимирмаса юрак тошлик-ла,
Пешона бўлмаса тириш ғашлик-ла,
Юзи бўлса ҳар бир бемор шифоси,
Қулгисидир унинг жонлар давоси...

Пулга тузоқ қўйган жоҳил ва подон табиблар ўтмишда ҳам бўлган. Уларни халқ ёмон кўрган. Шоирлар эса уларни сатира тиги остига олиб, шармандасини чиқарганлар. Инсофга келишга ундаганлар.

Шарқнинг кўзга кўринган шоирларидан бири Носир Хисрав подон табибни қовоққа ўхшатади ва қовоқ ҳеч қачон ҳовонча ишини қилолмайди, деб ёзади.

Ҳунарсиз ҳақимлар уйин қидирма
Қовоқдан ҳечқачон ҳовонча бўлмас.

Ҳақим Шаҳобиддин Абдулкарим ўғли ўзининг «Шифо ал-мараз» («Ҳасалликлар давоси») номли китобида, табиб сифатида:

Қилич билан қонин тўкамап аммо,
Ўлдирувчи дори бермайман асло —

деган эди. «Тарихи Байҳақий» муаллифи эса: «Кўп табиблар борки, фалон нарсани еб-ичмаслик керак дейдилар, аммо ўзлари ўша нарсадан еб-ичадилар», — деб танқид қилади.

Қўқонлик ҳаким Маҳмуд Яйпоний ўзининг «Тариқ ул-илож» («Даволаш йўли») номли китобини ўзбек тилида ёзган бўлиб, подон ва ғирибгар табибларни қуйидаги шеър билан аямай фош қилади:

Бўлди пайдо бир печа жоҳил табиб,
Эл молини алдаб олурга бир ажиб.
Бул табибликини қилибдур кўп киши,
Ўзларини тавсифини қилмоқ иши.
Навъи айлаб пулларин олур ани,
Ҳеч наф кўрмагандур бир тани.

Маҳмуд Яйпоний жоҳил табибларга ўт очиб, уларни қаттиқ қоралар экан, элни алдаган табибнинг ўзини аввало даволаш кераклигини ёзади:

Ҳар кишида бўлса элни алдамоқ,
Алға лозимдур табобат айламоқ.
Эл аро кўндир табиблар аблаҳи,
Жумласи каззобу жоҳил гумраҳи.

Махсум Восилийнинг қуйидаги байтлари ҳам худди ана шундай жоҳил ва каззоб табиблар ҳақидадир:

Таърифини эл аро айларки, ман ҳозир табиб,
Аслида мисли гадодур, қўллари ёзиқ табиб.
Фулфули асвад* ила билмас майиэнинг фарқини,
Сен ани ҳозиқ дема, эл жонига қозиқ табиб.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, табобат ҳақида китоб ёзган олимлар ҳамда ўз даврининг кўзга кўринган шоирлари ҳам жоҳил ва подон табиблардан юз ўгирганлар, уларга нафрат билан қараганлар. Исофли, ҳозиқ ва меҳрибон табибларини мақтаганлар ва уларга бўлган ҳурматларини шеърлар орқали ифодалаганлар.

Ҳаётида табиблар билан жуда кўп мулоқотда бўлган, уларни бир жойга жамлаб, пилмий ва даволаш ишларини олиб боришга жалб этган Навоий ҳозиқ ёки жоҳил табибларга нисбатан қандай муносабатда бўлган? У табиб-

* Фулфули асвад — қора мурч.

лардаи нимани талаб қиларди ва уларни қандай ҳолатда кўришни истарди? Бу саволга жавобни Навоӣнинг «Маҳбубул-қулуб» асаридаи топишимиз мумкин.

Навоӣ тасаввуридаги табиб бўлиш учун, бу табибга «Ўз фанида ҳазоқат (ҳозиқлик) керак ва бемор ҳолига шафқат». Бундай табиб аввало мулойим, «ҳукамо қавлига пайраву мулозим» бўлиши зарур. Навоӣча, табиб кўнгилни топа оладиган, вазмин ва хушфеъл бўлади.

«Ҳозиқ табибки, шафқати бўлғай, Исои руҳуллоҳга нисбатан бўлғай», «Исо иши чиқсон жонни танга кийурмак дуо била ва муноғи иши чиқадургон жонга монеъ бўлмоғ даво била», деб ёзади Навоӣ.

Иниҳил ва Қуръон китобларида Исо пайгамбарнинг касалларни қақдай даволаганлиги баён қилинган. Навоӣнинг ҳозиқ табибларга нисбатан ҳурмати шу даражада бўлганки, ҳатто у табибни Исо пайгамбар билан ёнма-ён кўяди. Исо чиққан жонни қайтарса, ҳозиқ табиб жоннинг чиқишига тўсқинлик қилади.

Навоӣ тасаввуридаги табиб мазкур хислатларга эга экан, демак «мундоғ табибнинг юзи мариз (бемор) кўнглига маҳбубдур ва сўзи бемор жониға марғубдир».

Бироқ табиб ҳозиқ ва доно бўлса-ю, аммо ўта бадфеъл ва қўпол бўлса-чи? Маълум бўлишича, бундай табиблар Навоӣ яшаган даврда ҳам бўлган, ҳозир ҳам шундай шифокорларни учратиш қийин эмас.

Навоӣнинг фикрича, табиб ўз фанида моҳир бўлса ҳам, бироқ қўпол, бадфеъл ва беморларга нисбатан диққат-эътибор қилмайдиган бепарво бўлса, бундай табиб «мариз (бемор)ға агарчи бир жониб (томон) дин плож (шифо) еткурур, неча жонибдин тағайюри мизож (кайфият бузилишини) еткурур».

Табибнинг давосидан ҳам аввалроқ беморга унинг ширин сўзи ва чиройли муомаласи зарурлигини бундан ортиқ ифодалаб бўлмаса керак! Табиб ҳозиқ бўлса, нур устига нур. Агар у ҳозиқ бўлса-ю, бироқ қўпол бўлса, бунга ҳам чидаш мумкиндир. Бироқ табиб илмдан беҳабар, омий бўлса-чи?

«Валекин омий табибким, эрур шогирди жаллод, ул тиг била ва бу заҳр била ҳалок қилғучи бедод», деб ёзади Навоӣ. Демак, омий табиб жаллоднинг шогирдидир. Жаллод болтаси билан ўлдирса, омий табиб дори ўрнига заҳар бериш билан ўлдиради. Навоӣнинг фикрича, омий табибдан жаллод яхшироқ, негаки жаллод гуноҳ қилган одамни ўлдиради, омий табиб эса гуноҳсиз одамни ўлдиради. Навоӣ омий табиб ҳақида сўзларини хулосалар

экан, «ҳеч гуноҳкор анга (жаллодга) залил (хор) бўлмасун ва ҳеч бегуноҳ мунга (омий табибга) алил (касал) бўлмасун», — дейди.

Алишер Навоий ҳозик ва омий табиблар ҳақидаги фикрларини яқинлаб, қуйидаги байтни ёзадики, бу байт ўзининг маънога тўлиқлиги, ажойиб ҳикматли сўз эканлиги ҳамда афоризм даражасига кўтарила олганлиги билан жуда қимматлидир:

Ҳозик табиби хушгўй тан ранжига шифодур,
Омийи тунди бадхўй эл жопига балодур.

Навоий табобат асосларини яхши билар экан, табобат фанини ривожлантиришга қанчалик ҳисса қўшди? Навоий таърифлаган ҳозик табиблар у яшаган даврда бўлганми? Улар ҳақида Навоийнинг фикри қандай? Бу саволларга жавоб топиш учун Навоий асос солган Дорушшифо (даволаш уйи) ҳамда шу шифохонада ишлаган табиблар билан бирма-бир танишиб чиқамиз.

Дорушшифо (Даволаш уйи)

Навоийнинг табобат фани асосларини яхши билиши, табобат билан қизиқиши, халқ аҳволини яхшилашга бўлган инсонпарварлик ҳаракати туфайли Ҳиротда Дорушшифо, яъни даволаш уйи очилди. Ҳиротда машҳур табибларнинг тўпланиб қолиши, уларни бир ерга жамлаш табобат илмини ривожлантиришга қулайлик туғдирди. Бундан ташқари, Шарқда шифохоналар очиб, уларда касалларни қабул қилиш ва илмий ишлар олиб бориш қадимдан маълум бўлиб, Навоий бундай шифохоналардан беҳабар бўлиши мумкин эмас эди.

Шундай қилиб, Маҳди улё Милкат ого томонидан қурилган бинода шифолаш уйи очилади. Бу ҳақда Хондамир «Хулосат ул-ахбор» («Хабарларнинг хулосаси») номли китобида «Ҳирот ичида қурилган баъзи иморатларнинг зикри» деган бобида ёзади: «Маҳди улё Милкат оғонинг Дор ул-ҳадис ва Дорушшифо (бинолари) ҳозирги пайтда ҳазрат Султоп (Ҳусайн) нинг яқинлари, дарёдил, олижаноб (Навоий) нинг диққат-эътиборлари билан ободовликка юз қўйган»*. Бошқа ерда ёзади: «Масжиди Жоменинг жанубида Дорушшифо бўлиб, у бағоят лато-

* Хондамир. Хулосат ул-ахбор. ЎзССР ФА ШИ қўлёзмаси, янв. № 5366, 530-бет.

фатли ва ниҳоятда назофатли қилиб қурилган. Бу жаннат нишон бинолар орасида кавсар мисол бир ҳовуз қурилган бўлиб, Хизр қадамли ҳақимлар ва Исо нафаслик табиблар доимо беморларни даволаш ва ғарибларнинг касалини шифолаш билан машғулдирлар. Даволар ва овқатлардан нима керак бўлса, бу қутлуғ маконда шай ва ҳозирдир»*.

Навоий тарбияси билан камолга етган машҳур тарихчи, кўпгина тарихий асарларнинг муаллифи, мазкур шифохона ва унинг табибларини ўз кўзи билан кўрган Хондамирнинг мазкур маълумоти кўп нарсани англатиши турган гап. У Дорушшифодаги табибларни «Хизр қадамли ҳақимлар» ҳамда «Исо нафаслик табиблар» дейишидан кўриниб турибдики, шифохонада ўз даврининг етук табиблари, Навоийнинг ҳурматини қозонган ҳақимлар иш олиб боришган.

Шифохонада эса ишлаш учун барча шарт-шароитлар мавжуд бўлганини ҳам кўриш мумкин. Масала, бино ёнида «Кавсар мисол ҳовуз» бўлган. Энг қизиғи шуки, у ерда беморлар учун дори-дармонлар, ейиш учун обу овқатлар муҳайё бўлган. «Ғариблар», яъни узоқдан келган беморлар ҳам Дорушшифода даволанганлар. Дорушшифода бериладиган овқатлар текин бўлиши турган гап. Чунки, Хондамир «Хулосат ул-ахбор»ининг бир неча жойларида ўша даврдаги масжид ва мадрасаларнинг кўпида ва бошқа ерларда ғарибу ғураболарга текин овқат берилгани ҳақида ёзади. Оддий дори-дармонлар ҳам худди шу тартибда бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Биз Дорушшифода қайси юртдан кимлар келиб даволашгани ҳақида ҳозир маълумотларга эга эмасмиз, аммо Самарқанд билан Дорушшифо ўртасидаги алоқалар ҳақида маълумотлар сақланган.

Шундай маълумотлардан бирини «Навоий альбоми» дан топиш мумкинки, бу альбомда Абдурахмон Жомий, Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор каби 16 та муаллифларнинг хатлари асл қўлёзма (дастхат) сифатида сақланмоқда.

Альбомдаги 263-рақамли Хўжа Аҳрорнинг Навоийга йўллаган мактубида, чунончи, қуйидагиларни ўқиймиз: «Ниёзмандлик изҳоридан сўнг, бу фақирнинг арзи шуки, мазкур ҳожатмандлик руқъасини элтувчи жаноб ўзида юз берган иллатдан қутулиш умидида (қутлуғ) остонани ўниш шарафига муяссар бўлиш учун отландилар. Улар-

* Ўша асар, 531-бет. Яна қарап: Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б. Аҳмедов. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. — 1986, 62-бет.

даги иллатни бартараф этилишига гайратингизни арзон тутарсиз деб ишонурмиз. Уларнинг фазлу камоли Сиз жанобларига равшан бўлгани учун, бу фақир таъриф-тавсифга аҳтиёж сезмади. Вассалом!*

Самарқанддан Ҳиротга йўл босиб, даволанишга бориш ҳам Дорушшифо ва ундаги табибларнинг катта шуҳратга эга эканини кўрсатади.

Альбомдаги 550-хатда эса Хўжа Аҳрор Навоийга хат ёзиб, ўзида касаллик пайдо бўлгани ва шу туфайли табиб учун мавлоно Муҳаммаднинг юборгани ҳақида ёзади. Мазкур мавлоно Муҳаммад Хўжа Аҳрорнинг яқинларидан бўлиб, унинг «Масмуот» («Эшитилган нарсалар») номли китоби бор. У ўз китобида ёзади: «Ҳазрати Эшон (Хўжа Аҳрор) аввал мартаба касал бўлганларида табиб келтириш учун мени Ҳиротга жўнатган эдилар. Мавлоно Қосим ҳам у пайтда ҳаёт эдилар ва менга тезда Ҳиротга бориб, табиб келтир, деб ғоят муболага қилдилар.

«Ҳазрати Эшонни дард тортишларига ортиқча тоқат қилолмаймиз» дедилар. Табибни олиб келсам, мавлоно Қосим вафот этган эканлар. Орадан ҳаммаси бўлиб ўттиз беш кун ўтган эди»**.

Бу ерда Ҳиротдан қайси табиб олиб келингани айтилмайди. Бироқ Абдулҳай табиб боргани манбалардан маълум. (Қуйироқда бу табиб ва унинг Самарқандга боргани ҳақида тўлиқ айтиб ўтамиз).

Мир Абдулаввалнинг мавлоно Қосим билан бирга Самарқанддан Ҳиротга, Навоийга ёзган мактубида ҳам, Самарқандда вабо ва ўлат тарқалгани ва бунда Ҳиротдан олинган мордору (илодан тайёрланган даво) яхши таъсир қилгани ҳақида сўз кетади.

Юқоридаги муаллифлар томонидан Навоийга юборилган 567-мактубда мавлоно Фазлуллоҳнинг кўз касаллиги ҳақида сўз кетади ва унда шундай дейилади: «Бир йилга яқин бўлдики, бир иллат уларни паршонхотир қилмоқда, бу томонларда уларни даволашга қурби етадиган ишончли кўз табиби (каҳҳол) тонилмайди. Зарурат туфайли сафарни фарз билиб, ўша диёрга отландилар».

Хўжа Аҳрорнинг ўттиз беш кунлик узоқ йўлдан табиб чақиртириб келиши ва шунчалик узоқ йўлга мавлоно

* Самарқандликлар Дорушшифо табибларида даволашлик-лари ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: А. Ҳуробоев, М. Ҳасанов. Навоий замондошлари хатларида. Тошкент, «Фан», 1990.

** Бу маълумот Али Сафийнинг «Рашаҳот» китобининг Мавлоно Қосим ҳақидаги бобида келтирилган.

Фазлуллоҳнинг даволанишга юборилгани Хирот Дорушшифосининг ва ундаги табибларнинг ғоят машҳур бўлганини кўрсатади.

XV асрда кўз касалликларини даволаш учун қаттиқ киришилган ва бошқа пайтларга нисбатан худди шу даврда бу ҳақда кўплаб китоблар ёзилгани (бу китоблар ҳақида олдинги фаслларга қаранг) бежиз бўлмаса керак. Самарқандда кўзни даволайдиган (катаракта ва оқни) табиб йўқлиги Хўжа Аҳрор ва унинг яқинларини ташвишга солган ва бу соҳани ривожлантиришга алоҳида эътибор берган бўлишлари мумкин.

Дорушшифо табиблари

Юқорида Навоийнинг табибларга берган таърифи, ҳар бир табибнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги фикрлар билан танишган эдик. Навоий Дорушшифого қандай табибларни жалб қилган ва уларни синовдан ўтказганими, деган савол туғилади. Ўтмишда қурилган касалхоналарга бош ҳаким тайинлаш ва бошқа табибларни ҳам яхшилаб текшириб олиш усули мавжуд бўлган. Тасаввур ҳосил қилиш учун биргина мисол келтирамиз. Ҳ. Ҳикматуллаев «Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи» (Тошкент, 1974 й., 13-бет). номли китобида шундай ёзади:

«Адуд ад-Давла ўз номига атаб қурдирган касалхона битгандан кейин, унда энг яхши табиблар ва олимлардан иборат бир жамоат ишлаши керак деб, Бағдоддан машҳур табибларни сўратади. Ҳисоблаб чиқилганда уларнинг сони 100 дан ортиб кетади. Адуд ад-Давла уларнинг орасидан табобат илмидаги маҳорати ва қобилиятига қараб 50 тага яқинини танлайди. Розий ҳам шулар орасида эди. Кейин улар сонини ўнтага туширади. Розий яна шулар орасида эди. Кейин ўнтанинг орасидан учтасини танлайди. Розий шу уч кишининг бири эди. Сўнг учтасидан биттасини танлайди. Розий уларнинг энг афзали бўлиб чиқади ва уни Адудий ўз касалхонасига мудир қилиб тайинлайди».

Навоий Дорушшифого жалб этган табибларни санаганими-йўқми, бу ҳақда манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. Бироқ ўз-ўзидан равшанки, Дорушшифого табибларни жалб қилиш, у ерни бошқариб турадиган бош ҳаким тайёрлаш, уларга маош тайинлаш Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа мансабдор шахслар, эътиборли олимлар маслаҳатисиз бўлмас эди.

Дорушшифо табибларининг маҳорати ва қобилиятлари ҳақида Навоийнинг ўзи ва тарихчи Хондамир ҳамда бошқа муаллифлар маълумотлар ёзиб қолдирганларки, бу маълумотлардан уларнинг ким эканини яхши билиб олиш мумкин.

Мавлоно Ғиёсуддин Муҳаммад табиб

Ғиёсуддин Муҳаммад табибгина бўлиб қолмай, ажойиб шоир ҳам бўлган. Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») номли достонига жуда кўп шоирлар назира ёзганлар. Бу машҳур асарга назира ёза олиш ҳамманинг қўлидан келавермаслиги ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун Навоий уни шоир сифатида ўзининг «Мажолисун-нафос» асарига киритади ва у ҳақда қуйидагиларни ёзади:

«Мавлоно Ғиёсуддин — толиби илм ва хуштабъ йигитдур. Ҳоло табобатқа машғулдур ва шуҳрати табобатда ўзга ишлардин кўпрак эмишдур. Балки расоил тасниф қилибдур. Ва назмларда ҳазрати Шайхнинг «Маҳзан ул-асрори»га татаббуъ қилибдур. Рангин ва ҳамвор айтибдур»*.

Демак, Навоийнинг фикрича Ғиёсуддин Муҳаммаднинг табобатга бўлган интилиши бошқа фанларга нисбатан кучли бўлган. Навоий унинг рисолалар тасниф қилгани ҳақида гапирса ҳам, бироқ уларнинг номларини келтирмайди.

Унинг туғилган ва вафот қилган йиллари номаълум. «Мажолис» нинг биринчи нусхасини Навоий 1490—1491 йилларда ёзган, уни иккинчи марта 1497—98 йилларда қайта ишлаган. Демак, бу пайтларда Ғиёсуддин Муҳаммад, Навоий тили билан айтганда, «толиби илм ва хуштабъ йигит» бўлган. Бироқ табобатга оид рисолалар ва Шайхнинг «Маҳзан ул-асрор»ига татаббуъ ҳам қилиб улгурган. Навоий унинг Дорушшифода ишлаётгани ҳақида ҳеч нарса ёзмайди, эҳтимол, бу тазкира учун ортиқча маълумот ҳисоблангандир.

Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» китоби 1498—99 йиллари ёзилган. Унда қуйидаги маълумотни ўқиймиз: «Ҳол-аҳволининг чеҳраси турли илм ва фазилатли фанлар билан безатилган. Айниқса, шарофатли тибб илмида зўр маҳорат ҳосил қилган... Кўп вақт бўлдики, султон

* Алишер Навоий. Мажолисун-нафос. Тошкент, «Фан», — 1966. Тапланган асарлар, 10- том, 137- бет.

ҳазратлари яқин дўстининг Дорушшифосида амалий тибб китобларидан дарс бериш ва беморларни даволаш билан машғулдир»*.

Демак, Навоӣ «Мажолис»ни ёзган йиллари Ғиёсуддин Муҳаммад Дорушшифода иш олиб борган. Хондамирнинг бошқа асари «Мақорим ул-ахлоқ» 1501 йилда ёзилган бўлиб, унда: «Шифоия мазкур мадрасанинг ғарбий томонида жойлашган бўлиб, унда мавлоно Ғиёсуддин Муҳаммад Ибн Мавлоно Ҳалолуддин тиббий китоблардан дарс бериш билан машғул» дейилади**.

Демак, 1501 йили, яъни Навоӣ вафот қилган йилда ҳам Дорушшифо ўз фаолиятини давом эттирган.

«Мақорим ул-ахлоқ» ва «Хулосат ул-ахбор» китобларида ёзпилишича, Ғиёсуддин Муҳаммад дарс бериб, беморларни даволабгина қолмай, тиббий асарлар ҳам ёзган. Булар унинг «Муолажоти Илоқий» асарига ёзган шарҳи ҳамда мавлоно Нафиснинг «Шарҳи Мўъжиз»ига ёзган шарҳий асарларидир. Араб тилида ёзилган мазкур асарларга шарҳ ёзганининг ўзидек Ғиёсуддин Муҳаммаднинг табобат илмини қанчалик чуқур билганидан ташқари, араб тилидан ҳам мукаммал хабардорлигини кўрсатади.

«Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир Навоӣга атаб ёзилган асарлар ичида унинг юқоридаги шарҳий асарларини санаб ўтади, демак, бу асарлар ҳам Навоӣга тақдим қилинган. Бироқ улар бизгача етиб келмаган ёки қидириб топилмаган.

Навоӣ ва Хондамир маълумотларидан кўриниб турганидек, Ғиёсуддин Муҳаммад ўз даврининг энг фозил олимларидан бўлиб, табобатда катта билим эгаси бўлган ва Навоӣнинг ҳурмати қозонганлардан бири ҳисобланган.

Мавлоно Дарвеш Али табиб

Мавлоно Дарвеш Али табибнинг қачон туғилганлиги номаълум. Бироқ Навоӣ «Мажолис»нинг биринчи таҳририни амалга оширган вақтда 1490—91 йилларда Дарвеш Али ҳаёт бўлмаган. Чунки Навоӣ Дарвеш Алини шоир сифатида «Мажолис»нинг иккинчи мажлисига киритади. Иккинчи мажлиснинг муқаддимаси шундай: «Ул жамоати азизлар зикридаким, фақир алардан баъзининг мулозиматиға етибмен ва баъзининг суҳбатига йигитликда

* Навоӣ замондошлари хотирасида, 73-бет.

** Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. ЎзССЖ ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 5278, 15 б-бет.

мушарраф бўлибмен, алар ситта ва тисъина ва самона миа (1490—91) тарихидаким, бу мухтасар битиладур, алар бу фан домгоҳидин бақо оромгоҳига борибдурлар»*.

Навоий Дарвеш Алига ҳам чуқур ҳурмат билан қараганлигини унинг бу ҳақимга берган таърифидан билиб олиш мумкин. У ёзади: «Мавлоно Дарвеш Али — табобатқа машғулдур ва бу фаннинг ҳозиқ ва моҳирлари анинг таъбин таъриф қилодурлар. Муолажасин ҳам кўрганлар ўқодурлар (мақтайдилар). Таъби ҳам яхшидур. Аммо муаммога кўпроқ машғулдур».

Бу ерда бир нарсаса эътибор қилмоқ лозимки, Навоий Ғиёсуддин Муҳаммад табиб ҳақида гапирганда уни ўзи кўрган ва синаган одам сифатида таъриф қилади. Дарвеш Али ҳақида гапирганда эса, унинг тиббий маҳоратини ўзгалардан эшитган ҳолда ёзади.

Навоий Дарвеш Алининг «...муолажасин ҳам кўрганлар ўқодурлар (мақтайдилар)» деганда устози ва пири Абдурахмон Ҷомийни кўпроқ назарда тутган бўлса ажаб эмас. Негаки Дарвеш Али табиб Навоийга нисбатан Ҷомий билан яқинроқ алоқада бўлган, деб хулоса чиқариш мумкин. Ҳасан Нисорийнинг «Музакир ал-асҳоб» китобида ёзилишича (юқорида айтиб ўтганимиздек), Ҷомий: «Биъининг ҳеч ким билмаган сирларимизни Дарвеш Али табиб билади» деган экан.

«Навоий альбому»да Ҷомийнинг ўз қўли билан Навоийга ёзган 148-рақамли мактуби сақланмоқда. Ҷомий мактуб орқали Навоийдан қуйидагича илтимос қилади:

«Мавлоно Дарвеш Алининг Шубургонда онаси ва яқинлари бор. Силаи раҳм (яқинларга шафқат) юзасидан ўша томонга отланмоқдалар. Улар Сизнинг мулозиматингизга борадилар... Бир масала бўйича мулозимларга мурожаат қилмоқчилар. Илтимос шуки, илтифот қилиб (бу ишда) ёрдам кўрсатсангиз...»

Кўриниб турибдики, Дарвеш Али тўғридан-тўғри Навоийга мурожаат қилолмай, Ҷомийни ўртага қўйган. Бу ерда яна Дарвеш Алининг маънавий оламини ҳам кўриш мумкинки, у Дорушшифода илмий ва амалий ишлар билан машғул бўлишига қарамай, вақт топиб, онасини кўриш учун Шубургонга жўнаган. Биз, мазкур мактуб орқалигина Дарвеш Али Шубургондан чиққанини билиб оламиз. Бу маълумот бошқа ҳеч қандай асарда учрамайди.

Навоий Дарвеш Алини шоир сифатида ўз тазкирасига

* Навоий, Мажолис, 30-бет.

киритиши унинг яхшигина шоир бўлганидан ҳам дарак беради. Биз шу даврларда яшаган Бобурнинг хос табиби, олим ва шоир Юсуфий табибнинг 1535 йилда Бухорода кўчирилган «Илож ал-амроз» асарининг Ленинград шарқ-шунослик институтида сақланаётган нусхасини олганимизда, унинг охирида Дарвеш Али табибнинг бир қитъаси ёзилганини кўрдик. Бу «Рас» деб аталадиган дориининг хосияти ва таркибини баён қилишга бағишланган эди. Демак, XVI аср бошларида Дарвеш Али шеърлари Бухоро ва Самарқандда машҳур бўлган. Афсуски, биз унинг шеърлар девони сақлангани ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Бундан ташқари, бухоролик Ҳасан Нисорийнинг у ҳақда ёзишига қараганда, у Бухоро ёки Самарқандга келган бўлиши мумкин.

Хондамир «Хулосат ул-ахбор»нинг «Баъзи бир ислом меълятн улуғлари ва машҳур уламоларнинг муаззамлари, ғазилат ва ҳунар арбобларининг машҳурлари зикриданам, олий гуҳар Амир (Алишер Навоий)нинг лутфу марҳаматидан баҳраманд бўлиб, шу кунларда ҳаёт ва ўзларини унинг дуоғўйлари қаторида санаб юрурлар» деган бобига Дарвеш Алини ҳам киритган. Хондамир бу асарини 904—905/1498—1499 йиллар ичида ёзганини ҳисобга олсак, демак шу йилларда Дарвеш Али тирик бўлган*.

Мавлоно Дарвеш Али табибнинг Дорухшифога ишга олиниши, шубҳасиз, унинг йирик олим ва ҳозиқ табиб эканлигини, Навоий илтифотига сазовор бўлган фозил кишилардан эканини кўрсатади. Бу фикрни Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» да ёзганлари ҳам тўлиқ тасдиқлайди.

«Мавлоно Дарвеш Али табиб, — деб ёзади Хондамир «Хулосат ул-ахбор» да, — чиройли сифат, ёқимли хислат, ширин сўз, хуш феъл, табиатининг поклиги ва дилини тортиши билан замон табибларининг энг зўридир. Беморларни даволашда махсус ихтироларга эга бўлиб, уларнинг кўпи тўғри бўлиб чиқмоқда. Шунга биноан олий-ҳазрат жанобларининг унга нисбатан илтифоти сероб, меҳрибонлик ва лутфу қарамн беҳисобдир»**.

* Бу ерда бир ноаниқлик бор. Навоий 1491 йилда Дарвеш Алини ўлганлар қаторига киритади. Хондамир эса 1498—1499 йилларда ҳали уни тирик деб ёзган. Бизнингча, Навоий «Мажолис»ни қайта ишлаганда 1491 йили 1498 га ўзгартиришни унутган. Агар шундай бўлса, Дарвеш Али 1498 йил ичида вафот қилган бўлади.

** Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». 545-бет.

Навоий Доружшифонинг мударриси Ғиёсуддин Муҳаммадни ёш йигит деб ёзган эди. Дарвеш Алига нисбатан бу иборани ишлатмайди. Дарвеш Алининг 1498 йилда вафот этганини ҳисобга олсак, у Ғиёсуддин Муҳаммаддан анчагина катта бўлган. Буни Дарвеш Алининг Жомий билан кўпинча мулоқотда бўлишидан ҳам билиш мумкин.

Демак, Дарвеш Али Доружшифода ишлаётганда анча кексايиб қолган ва табобат соҳасида катта тажрибалар орттирган пайти бўлган. Хондамирнинг «Замона табибларининг энг зўр (саромади)» деб ёзиши ҳам шунини тасдиқлайди. Унинг ихтиролари ҳам бунга далилди. Хондамир унинг бир эмас, кўшигина ихтиролари ҳақида гапирди, бироқ биз бу ихтироларнинг нима эканини, Дарвеш Али табобатга оид асар ёзиб, бу ихтироларни киритганими-йўқми эканини билмаймиз. «Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир унинг «Тазкират ун-нуфус» номли асар ёзиб, Навоий помига атаганини келтиради. «Тазкират ун-нуфус» ни «Жонларга эслатма» деб таржима қилиш мумкин, чунки араб тилида «нафс» жон, «нуфус» эса унинг кўнглигидир. «Нуфус»ни одамлар деб олинса, «Одамларга тазкира (эслатма)» ёки «Одамлар учун бирор нарсанинг эслатмаси (тўплами)» дейиш мумкин. Бироқ, уни тиббий асар деб тўла ҳукм чиқаролмаймиз, чунки Дарвеш Али муаммо ғанини ҳам яхши билган. Қатъий хулоса чиқариш учун эса кўлимизда мазкур асар йўқ, унинг умуман бор-йўқлиги ҳақида ҳам ҳеч қандай манбаларда маълумот сақланмаган.

«Шу кунларда, — деб давом этади Хондамир, — маҳди улё Милкат Оғо Доружшифосининг мударрислиги ва муолажа ишларининг мансаби ул жанобга топширилган ва махсус маош белгиланган».

Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» асари 1498—1499 йилларда ёзилган бўлса, демак шу йиллари у тирик бўлиб, мударрислик мансабида бўлган. Хондамирнинг бошқа китоби «Мақорим ул-ахлоқ» эса 1501 йилда ёзилган бўлиб, юқорида кўриб ўтганимиздек, бу пайтда Доружшифонинг мударрислик мансаби Ғиёсуддин Муҳаммад табибга юклатилган. Юқорида баҳс этганимиздек, 1498—99 йиллар орасида Дарвеш Али вафот қилган бўлиб чиқади. Хондамир: «Қасалларни даволаш ва гарибларнинг иллатига шифо етқизишга ўта ҳарисманд эди. Ростдан ҳам, тибб ғанида тўлиқ маҳоратга эга эди, ҳазрати худованд (Навоий)нинг Доружшифосида ўз ишлари билан доимо машғул эди», — деб ёзади.

Кўриниб турибдики, Навоий Дорущишфого ана шундай кучли табиб ва олимларни жалб этган. Дорущишфонинг шухрати бекорга Мовароуннаҳрга ҳам ёйилмаган экан.

Мавлоно Низомуддин Абдулҳай табиб*

Низомуддин Абдулҳайнинг номи Навоий ҳаётининг сўнгги дамларига оид воқеалар билан боғлиқ ҳолда эвир этилганлигидан, унинг шахсияти алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, Астробод юришидан қайтаётган Ҳусайн Бойқарони кутгани чиққан Навоийнинг ҳушдан кетиб йиқилиши ва уч кун ўзига келмай ётгандан кейин вафот этганлиги воқеасини Хондамир тафсилотлари билан ёзиб қолдирган. Қизиғи шундаки, Хондамир бу воқеани икки хил тасвирлайди — «Мақорим ул-ахлоқ»да бир хил ва «Ҳабиб ус-сияр» билан «Равзат ус-сафо»да бошқача.

Мана шу фарқни кўрсатиш учун ҳамда «Ҳабиб ус-сияр»дан олиб эълон қилинган илгариги таржималарнинг деярли ҳаммасида ҳам бизни қизиқтирган воқеа тўла берилмай, айрим жумлалар ташлаб кетилганлиги ёки ноаниқ келтирилгани туфайли биз маъқур рисоланинг ушбу мавзуга тегишли жойларини ўз таржимамизда келтираман.

«906- йил жумодо-л-охир ойининг 6- сида, душанба куни Ҳиротга Ҳусайн Бойқароннинг Астробод юришидан қайтаётганлик хабари келди. Сешанба куни пешин намози вақтида ҳоқон ҳазратларининг яқин кишиси (яъни Навоий) юқори мартабали бир гуруҳ кишилар ва мулозимлар билан бирга шоҳни кутиб олиш учун йўлга чиқади ва чоршанба куни кечаси Париён работига келиб тушади. Эртасига (пайшанба куни) Поёб работига етганда подшонинг яқинлашиб қолганлиги хабарини эшитади.

Подшоҳ билан учрашув шарафига муассар бўлмоқликдан гоят севинган Навоий ўша кечаси кўп вақтини бедорликда ўтказди ва (жума куни) эрталаб кун чиқиши биланоқ тетиклик билан отга миниб, подшо ўша кечаси келиб тушган Амир Муҳаммад Валибек работи томон йўл олади.

Хўжа Аббос номи билан машҳур бўлган жойда узоқ

* Бу табиб ҳақида ЎзССЖ ФА пинг мухбир аъзоси У. И. Каримов муфассал мақола ёзган. Бизнинг ёзганлар такрордан иборат бўлмаслиги учун бу қизқарли мақолани бир оз қисқартириш билан беришни лозим кўрдик.

дан хоқоннинг тахти равони (асли «Миҳаффа» — ётиб кетиш ҳам мумкин бўлган махсус кажава бўлиб, унинг икки гомонига от ёки хачир қўшиб юрилган) кўринади ва Хўжа Шаҳобуддин Абдулло отини йўрттириб келади. Навоий у билан қучоқлашиб кўришади ва ҳол-аҳвол сўрашиб бўлмасданоқ аҳволида кескин ўзгариш юз беради ва қаттиқ изтироб билан: «Хўжа Абдулло, мендан хабардор бўлиб тур», — дейди. Шу сўзни айтаётганида ҳазрати хоқоннинг тахти равони яқинлашиб келади ва Навоий подшо билан қучоқлашиб кўришмоқ учун отдан тушади. Аммо оёқларида юришга қувват қолмаганлигидан бир қўлини Хўжа Абдуллонинг елкасига ва иккинчи қўлини мавлоно Жамолиддин Қосим Хондамирнинг кифтига қўйиб, бир амаллаб тахти равонга яқинлашади ва подшонинг қўлини ўпади-ю, ниҳоятда заифлашиб ўша ерга ўлтириб қолади. Хоқон у софдил амирга ҳар қанча меҳрибонлик ва мулойимлик билан мурожаат қилиб аҳвол сўраса ҳам, у ҳеч жавоб беролмайди.

Бу аҳволдан ташвишланган Хоқон ўзининг тахти равонига ул жанобни ётқизиб, шу кечасиёқ шаҳарга етказишни буюради ва ул ғазлу камол осмони қуёшининг аҳволдан хабардор бўлиб туришни Хўжа Абдуллога топшириб, ўзи Париён работига қараб йўл олади. Шу пайт Навоийнинг томир уриши ва ташқи кўринишида сакта аломатлари пайдо бўлади ва тиб илмини биладиган бир гуруҳ кишилар касалдан шу ернинг ўзида қон олиш керак, токи тузалиш аломати кўринса, дейдилар. Аммо табобатдан лоф уриб юрувчи мавлоно Абдулҳай Зиператгоҳий бунга тескари йўл тутади ва бирон хато рўй бермаслиги учун Ҳиротга етиб бориб, табибларни йиққандан кейин даво чорасини бошлаш керак, дейди. Хўжа Шаҳобуддин Абдулло иккинчи фикрни тўғри деб ҳисоблаб, Навоийни тахти равонга ётқизади ва йўлга тушади.

У олий мартабали амирнинг яхшиликлари денгизига гарқ бўлган бу хайрихоҳ камина (Хондамир) ниҳоятда ташвишланиб, Хўжа Абдуллога касалликнинг шиддати шу даражадаки, агар қон олиш кечиктирилса, кейин даволашдан фойда чиқмаслигини айтдим. У жаноб иккиланиб қолди ва подшоҳ ҳузурига чопар жўнатиб аҳволни хабар қилди. Ул ҳазрат каминанинг фикрига мувофиқ иш кўриб, қон олишни буюрдилар. Аммо то чопар қайтиб келиб, ундай кейин қон олувчини топгунча уч фарсах (тахминан 18 километр — У. К.) йўл юришган ва фурсат бой берилган эди. Ноилож қон олинганда 5—6 сердан (1 сер 64 граммга тенг — У. К.) ортиқ қон чиқмади. Касал-

лик зўрайиб кетади, жума куни ярим кечада ул жанобни ўз уйига олиб келадилар. Эртасига эрталаб барча табиблар йиғилиб, иккинчи марта қон олмоқчи бўладилар, аммо фурсат қўлдан кетганлиги учун фойда бермади. Шу пайтда подшоҳ ҳақ йўлдан борувчи амир тепасига етиб келиб, уни бутундай беҳуш ҳолда кўргач, бу беилож ҳолисидан дилгир бўлиб, кўз ёшларини тўкади. Шанба куни касаллик яна оғирлаша боради ва якшанба куни тонгда Навоийнинг пок руҳи қуши тан қафасини синдириб, жисмоний ҳайкалдан абадий жаннат боғига парвоз қилади...»

Хўш, ўша давр табobati нуқтаи назаридан қараганда, Навоийни даволашда, ҳақиқатан ҳам хатога йўл қўйилганми? Навоийда юз берган касалликни Хондамир сакта деб атайди. Шарқ табобатида бу ибора билан апоплексия, яъни инсульт ёки, бошқача айтганда, миёга қон қуйилиши касаллигини ифодаланади. Ибн Сино ўз «Қонун»ида касалликни муфассал баён қилиб, жумладан шундай дейди: «(томирлари хилтга) тўлиқ бўлган киши учун ҳаракат қилиш хатарлидир, чунки бу кўпинча томирларни ёриб юборади ва натижада... сакта келиб чиқади. Бунинг давоси қон олишдир».

Шундай қилиб, бемор Навоий тепасида ҳозир бўлган барча табиблар бу қондага риоя қилиб, қон олишни талаб қиладилар, Низомуддин Абдулҳайгина қарши чиқади.

Хўш, Абдулҳай ўзи ким, унинг ҳақида қандай маълумотлар бор? «Ҳабиб ус-сияр»да бир неча Низомуддин Абдулҳайлар ҳақида гап боради ва улар ким эканлиги хусусида илмий адабиётда ноаниқлик бор. В. В. Бартольд ўзининг «Мир Али-Шир и политическая жизнь» («Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт») номли мақоласида Мажиддин можаролари ҳақида шундай ёзади: «Мажиддин Абу Саид ҳузурида сарой амалдорлари орасида оддий бир лавозимда эди. Унинг яқин кишиларидан бири бўлғуси табиб Абдулҳай эди».

Бартольд бу фикрини Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарига баён қилган «Хўжа Мажиддин Муҳаммад Мирзо Султон Абу Саид замонида бир қанча вақт муншилик мансабида мавлоно Низомуддин Абдулҳай мунши билан шерикликда ишлади», деган сўзлари асосида айтиб, мана шу Низомуддин Абдулҳай муншини бўлажак табиб деб пзоҳлаган. Аммо «Ҳабиб ус-сияр» нинг бошқа бир бобида маълум бўладики, бир вақтлар Мажиддин билан шерик бўлган Абдулҳай яхшигина хаттот бўлиб, узоқ вақтгача Абу Саид подшоҳлигида «Девони иншо»га бош-

чилик қилган. Кейинчалик Оққўюнлу султонлари хизматига ўтиб, умрининг охиригача муншилик мансабида ишлаган ва ҳеч қачон табобат билан пугулланмаган.

Абдулҳай муншийдан ташқари бир вақтнинг ўзида айнан шу исмда иккита табиб ҳам ўтган. Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор»ида улардан бирини мавлоно Низомуддин Абдулҳай табиб деб атаб, уни шундай таърифлайди:

«У авваллари ҳидоятли амирнинг «Дорушшифо»сида беморларни даволаш билан машғул бўлди. Раҳматли Хўжа Убайдулло ҳазратлари касал бўлганида Ҳиротга одам юбориб, Навоийдан бир табиб юборишни сўради. Бунда Навоийнинг буйруғига биноан Абдулҳай Самарқандга борди. Бу сафардан қайтиб келгач, унга бўлган эътибор орта борди ва кундан-кунга қадру-қиймати кўтарилиб, бахт юлдузи соат сайин ўзининг аъло даражаси томон юқорилаб борди. Ниҳоят унга ҳоқоннинг илтифот назари тушди ва у қатто ҳарамга ҳам кира оладиган ва каттаю кичикнинг сирларидан хабардор бўладиган бўлди. То шу кунгача у шону шавкат авжида бўлиб, аксар вақтини олий ҳазрат хизматида ўтказди».

Демак, мавлоно Низомуддин Абдулҳай Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби бўлган, у табиб сифатида қатто ҳарамга ҳам кира олганки, бу подшонинг энг ишончли кишиларигагина мумкин бўлган.

Табибларнинг иккинчисини Хондамир мавлоно Абдулҳай Туний исми билан келтириб, унинг ҳақида шундай дейди: «Ўткур зеҳнли киши бўлиб, тиб илмига жуда мойиллиги бор, муолажалари ҳам кўпинча тўғри чиқади. Аммо шу кунларда шаҳзода Иброҳим Ҳусайн мирзода садрлик мансабига кўтарилиб, мулозимат билан банд бўлганлиги ва айшу ишратга кўп берилганлигидан табобатга парво қилмай қўйган».

Шу Абдулҳай исмли икки табибдан Навоийни даволашга аралашгани қайси бири? «Ҳабиб ус-сияр»нинг 1857 йили Бомбейда босилган нусхасида бу ишга аралашган табиб мавлоно Абдулҳай Туний деб кўрсатилган. Шу нашрдан фойдаланган Бартольд ҳам Абдулҳай Тунийни сарой табиби деб атайди.

Биз «Ҳабиб ус-сияр»нинг ЎзССЖ ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган иккита қўлёзмаси ва «Равзат ус-сафо»нинг Хондамир томонидан ёзилган еттинчи жилдини солиштирганимизда шу нарса маълум бўлдики, Навоийни даволашга аралашган табиб мавлоно Абдулҳай Зиёратгоҳий деб кўрсатилади.

Демак, Навоий ҳушдан кетиб йиқилганда унинг тепасида бўлган Абдулҳай исмли табиб Балх ҳокимида садрлик вазифасини бажарувчи Абдулҳай Туний эмас, балки Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби, нуфўзли Абдулҳай Зиёратгоҳий бўлган. Ана шундай — бутун мамлакатда биринчи даражадаги табиб мансабида бўлган кишининг бошқа табиблар у ёқда турсин, ҳатто тарихчи Хондамирга ҳам маълум қоидадан, яъни сактага қарши дарҳол қон олиш лозимлигидан беҳабар бўлиши эҳтимолдан узоқ, албатта. Шундай экан, у нима учун бу чорани қўллашга қаршилиқ қилган, деган савол туғилиши табиий. Эҳтимол, жавобгарликни устига олишдан чўчиб шундай қилгандир? Агар сактага қарши биринчи галда кўрилиши лозим бўлган тadbир иккита ёки ундан ортиқ бўлганда эди, қайси бирини қўллаш масаласида иккиланиш мумкин бўларди. Ваҳоланки, мўътабар тиббий китобларда биринчи чора фақат қон олиш деб кўрсатилади. Бундан ташқари касал тепасида Абдулҳайдан бўлак яна бир гуруҳ бошқа табиблар ҳам бўлган ва қон олишни ўшалар таклиф қилган эдики, бу ҳам масъулиятни бир кишига юкламас эди. Навоийни Ҳиротга олиб келганларидан кейин йиғилган барча машҳур табибларнинг аввал касалдан қон олиб, кейин бошқа дори-дармон қўллаганликлари ҳам, Хондамир айтганидек, Абдулҳайнинг тўғри йўл тутмаганлигини кўрсатади.

Агар бу воқеанинг «Ҳабиб ус-сияр» билан «Мақорим ул-ахлоқ» даги тасвири орасидаги фарққа диққат қилинса, юқоридаги савол менимча, бир қадар ойдинлашади.

Маълумки, «Ҳабиб ус-сияр» нинг Ҳусайн Бойқаро ва унинг авлодига бағишланган III қисмида Навоийнинг касалига қарши ўз вақтида чора кўрилмаганлигини зорланиб ёзган Хондамир, 1501 йили Навоий вафотидан сўнг тугатиб подшога тақдим этган «Мақорим ул-ахлоқ»да бу тўғрида лом-мим ҳам демайди, балки «Ажал етгач, даводан не фойда» каби ибораларни икки-уч марта такрорлаш билан кифояланади. Умуман, Навоийнинг вафотигача бўлган воқеаларни «Ҳабиб ус-сияр»дагига нисбатан анча қисқа ёзади, дафн маросими ва ундан кейин ўтказилган маъракаларни эса, аксинча, жуда муфассал баён қилади (ҳатто қанча қўй ва қанча от сўйилганигача кўрсатади). Таажжубланарли жойи шундаки, «Ҳабиб ус-сияр»да касалдан дарҳол қон олишга бирдан-бир қарши чиққан киши сарой табиби Абдулҳай деб кўрсатилгани ҳолда, «Мақорим ул-ахлоқ»да бунинг тескарисини ёзади: «Йўл асносида ҳикматпаноҳ мавлоно Низомуддин Абдулҳай

ва мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Гилонийларнинг мас-
лаҳатларига биноан ул илоҳий марҳаматлар тимсолининг
томирини тилиб, нозик ҳунарлар ишлатиш орқали қа-
рийб ярим ман қон олинди».

Бу ерда яна бир нарсa кўзга ташланади. Хондамир
«Ҳабиб ус-сияр»да Абдулҳайнинг номини унчалик ҳур-
мат билан тилга олмасдан, унинг табиблиги ҳақида ис-
теҳзо билан «Табобатдан лоф уриб юрувчи Абдулҳай
Зиёратгоҳий...» деб ёзган бўлса, «Мақорим ул-ахлоқ»да
аксинча уни: «Ҳикматпаноҳ мавлоно Низомуддин Абдул-
ҳай...» деб таърифлайди.

Бундан шу нарсa англашиладики, Хондамир «Мақо-
рим ул-ахлоқ»ни ёзган вақтида Навоийнинг касалига
жуда кечикиб, фурсат ўтгандан кейин чора кўрилганлиги
ва бу хатонинг айбдори Абдулҳай эканлиги ҳақида рў-
йпрост гапиришга журъат етолмай, воқеани хаспўшлаб
ўтишга мажбур бўлган. Фақат орадан 25 йиллар чамаси
вақт ўтиб, Ҳусайн Бойқаро давлати ва унинг сарой амал-
дорлари тугаб битганидан кейингина, ҳеч нарсадан чўчи-
масдан, ҳақиқатни ёзиб қолдиришни лозим топган. Шу
ерда «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ўзбекча нашрига ЎзССЖ
ФА мухбир аъзоси Иззат Султон томонидан ёзилган сўз
бошидан икки жумла келтиришни ўринли деб биламиз.
«Табиий, — деб ёзади Иззат Султон, — авторнинг олдига
қўйган мақсадлари Навоий билан унинг муҳити орасида,
айниқса сарой аҳллари орасида бўлган низолар ҳақида
индамай ўтишни талқин этганлар. «Равзат ус-сафо»нинг
VII томида Навоийнинг Астрободга сургун қилинганли-
гини ва бунга Маждиддиннинг иғволари сабаб эканини
аниқ айтган Хондамир, «Мақорим ул-ахлоқ»да бу маса-
ла устидаги хашакни очмасдан ўтиб кетади».

Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган далил-
лар, биринчидан профессор Иззат Султоннинг фикрини
тасдиқласа, иккинчидан Навоий даврига оид тарихий ва
бошқа манбаларни синчиклаб қиёсий ўрганишда давом
этиш — буюк шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонла-
рини янада тўлароқ ёритишга ёрдам бериши шубҳасиз
эканлигини кўрсатади.

Мавлоно Муҳаммад табиб

Мавлоно Муҳаммад табиб ҳақидаги маълумот фақат
Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» китобидагина мавжуд.
Навоийнинг «Маърифат» ва бу номини учратмаймиз. Де-
мак, Муҳаммад табиб Дорушшифонинг етук табиблари-

дан бўлса-да, шоир бўлмаган. Хондамир у ҳақда шундай ёзади:

«Мавлоно Муҳаммад табиб касалларни муолажа қилиш, хусусан, ғарибларни доривор ўтлар билан даволашга ўта ҳарис киши. Ҳақиқатан ҳам табиб илмида зўр маҳоратга эга ва ҳамавақт олийҳазрат амир Алишернинг Дорушшифосида ўз иши билан банд ва ўша жойини белгиланган маошидан баҳраманддир»*.

Муҳаммад табиб исмининг бу ерда тўлиқ келтирилмаслиги анчагина чалкашликларни келтириб чиқаради. Хондамир барча шоир, табиб ва мансаб эгалари ҳақида гапирганда уларнинг ўз исми, отасининг, ҳатто бобосининг исмигача келтиради. Бизнингча, Муҳаммад халқ ичида Мавлоно Муҳаммад табиб номи билан машҳур бўлганлиги Хондамирнинг шундай йўл тутганига сабаб бўлган бўлса керак.

Иккинчи томондан юқорида номи тилга олинган табиб ўша даврда Ҳиротда яшаган машҳур Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий эмасмикин, деган фикрга олиб келади. Негаки Муҳаммад ибн Юсуф XV аср охири ва XVI аср бошларида Ҳиротда яшаб, катта обрў қозонган табиблардан биридир. Машҳур «Қомус ул-аълом» муаллифи Сомибек у ҳақда: «Муҳаммад бин Юсуф ал-Ҳаравий — машоҳирп уламодин (машҳур олимлардин) ўлуб, «Баҳр ул-жавоҳир» уивони-ла (номли) бир қомус ул-улум (илмлар луғати)нинг муаллифидир» дейди.

«Нашф уз-зунун» ҳамда сўнгги даврда тузилган каталогларда ва инглиз олими К. Элгуднинг «Форс табobati тарихи» номли китобида ҳам Муҳаммад ибн Юсуф Ҳиротнинг машҳур табибларидан деб кўрсатилади. Бироқ мазкур табибнинг Дорушшифога алоқаси борлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Чунки, мазкур олимлар табиб ҳақидаги маълумотни унинг асарлари асосида ёзган бўлиб, асарлар XVI асрда тасниф этилган.

Дорушшифодаги Мавлоно Муҳаммад табибнинг қуйида зикр этилган Муҳаммад бўлиши мумкин эканлигини бир неча хулосалар билан далиллаш мумкин.

Муҳаммад ибн Юсуф асли Хуросоннинг Хоф (Хавоф) шаҳридан бўлиб, оддий халқдан чиққан ва кейинчалик Ҳиротга келган. Шунинг учун уни оддийгина Муҳаммад табиб деб атаганлар. Чунки, унинг ўғли Юсуфийни ҳам тазкирачилар оддий халқдан чиққан, деб кўрсатадилар ҳамда оддийгина Мавлоно Юсуф табиб деб атайдилар. Юсуфийнинг биринчи шеърини табибий асари «Рисола дар

* Навоий замондошлари хотирасида, 73-бет.

тадбири маъқул ва машруб» («Еб-ичип тадбирлари ҳақида рисола») 1501 йили ёзилган. Юсуфий эса ўз отаси Муҳаммад билан Ҳиротга бирга келган. Ҳиротнинг машҳур табиби Муҳаммад ибн Юсуф Ҳиротда яшаб туриб, Дорушшифода ишлагани мумкин эмас эди. Барча олимларни жалғатган нарсаси Дорушшифодаги Муҳаммаднинг исми тўлиқ келтирилмагани ва бу икки Муҳаммаднинг битта шахс эканлиги ҳақида, шу сабабли, кескин бир қарорга келишга имконият йўқлигидир. Бизнингча, бу икки табиб битта шахс эканига гумон йўқ.

Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий ўзи ёзган асарлар «Баҳр ул-жавоҳир» («Гавҳарлар денгизи») ҳамда «Айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт булоғи») китобларида ўз исми-ни Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравий деб тўлиқ ёзган. Улардан бири тиббий луғат бўлиб, иккинчиси даволаш ишларига бағишланган. Уларнинг босма ва қўлёзма нусхалари дунёнинг кўпгина кутубхоналарида, жумладан Тошкентдаги Шарқшунослик институтда ҳам сақланмоқда.

Мавлоно Абдулҳай Туний

Бу табиб ҳақида ҳам етарли маълумот сақланмаган. Қисқагина маълумотни Хондамирнинг «Хулосат ул-аҳбор»идан топиш мумкин. Унда шундай дейилади: «Таъбининг софлиги ва зеҳнининг зукколиги билан сифатланган. Унинг тиб илмига уйғунлиги ортиқдир, муолажалари эса тўғридир. Шу кунларда шахзода Иброҳим Ҳусайн мирзонинг садри лавозими билан мушаррафдир. Кўп вақт унинг мулозаматида бўлиши ва айшу ишратга берилиб кетганлиги учун табобат ишларига бепарво бўлиб қолди»*.

Демак, шу даврнинг табиби мавлоно Абдулҳай Туний ҳам ҳозиқ табиблардан бири бўлган. «Муолажалари фақат савоб учундир» дейилишига қараганда, у одамларни даволашда илмга суяниб иш тутган. Бироқ айшу ишрат уни табобат фанидан узоқлаштирган. Бу табибдан бирор-та асар қолмаган*.

Мавлоно Муҳаммад Муъин

Мавлоно Муҳаммад Муъин ҳам Павой давридаги йирик табиблардан бири бўлган. Хондамир «Хулосат ул-

* Яна бу табиб ҳақида шу рисоланинг мавлоно Абдулҳай табиб номи фаслига қаранг.

ахбор» китобида мазкур табибни ҳурмат билан тилга олади ва ёзади:

«Мавлоно Муҳаммад Муъин улуғ табиблар қаторида эди. Бир неча муддат жаноби ҳазрати султон яқинлари (Алишер)нинг Дорухшифосида касалларни даволаш билан машғул эди. Бу ҳолижаноб (Алишер)нинг илтифоти ва ҳиммати туфайли шарафли олий мажлисга йўл топди ва ҳарам маҳрамига айланди»*.

Демак, мавлоно Муҳаммад Муъин аввало Дорухшифода ишлаб, Навоийнинг илтифотига мушарраф бўлгандан кейин, бошқа иш билан, яъни ҳарамдагиларни даволаш билан шуғулланган.

Хондамир қўридаги маълумотни келтириб, Муҳаммад Муъин Навоий илтифоти билан азия бўлгани ҳақида ёзаркан, сўнг Навоийнинг буюк фазилат эгаси эканлигини кўрсатиш учун қуйидаги байтни келтиради.

Байт:

Лутфаш ба қўдом зарра пайваст даме,
К-он зарра беҳ аз ҳазор хуршид шуд.
(Унинг лутфи қайси заррага бир дам тушса,
Уша зарра минглаб қуёшдан яхшироқ бўлли).

Мавлоно Муҳаммад Муъин, Хондамирнинг кўрсатишича, 894/1489 йили вафот этган. Унинг бирорта асар ёзган ёки ёзмаганлиги номаълум.

Мавлоно Қутбиддин Одам

Мавлоно Қутбиддин Одам ҳам Дорухшифода ишлаган йирик табиблардан бири бўлган. Хондамир мазкур табибни «ўз даври давронининг Жолинуси ва ўз аҳду асрининг Буқрот» эди, деб тилга олади.

«Олиймақом амир (Алишер) нинг эътиқоди ва чиройли ҳиммати туфайли, — деб ёзади Хондамир «Хулосат ул-ахбор» да, — у ўз қадамини улуғлик ва шухрат чўққисига қўйди ва бир неча муддат онҳазрат (Алишер)нинг Дорухшифосида дарс бериб турди. Охири одамларнинг ғайрати туфайли бу ишдан воз кечди»**.

Урта аср шароитида, одамлар орасида пегво ва бўҳтоп авжга чиққанини бу парчалап яққол сезиш мумкин. Демак, мавлоно Қутбиддиннинг душманлари шундай буюк

* Хондамир. «Хулосат ул-ахбор». 538-бет.

** Уша асар, 539-бет.

табибга яғво тошини отиб, ўз ишидан кетишга мажбур қилишган.

Хондамирнинг кўрсатишича, мавлоно Қутбиддин Одам 804/1498 йили вафот этган.

Шундай қилиб, биз, Навоий асридаги табобат ва бу пайтда ёзилган баъзи тиббий асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида қисқача маълумотлар билан танишдик. Мазкур даврда Мовароуннаҳр, Хуросон, Эронда ёзилган тиббий асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида кенг ва батафсил ёзиш мумкин эди. Бироқ бизнинг асосий мақсадимиз буюк Навоий ёрдами ва тарбиясидан баҳраманд бўлган ва Дорушшифода ишлаган табибларни ҳамда Навоийнинг бу фан ривожланишига қўшган ҳиссасини кўрсатишдан иборат бўлган учун, қисқача маълумот бериш билан чегараландик. Шунинг учун кенгроқ ва йирикроқ илмий ишни амалга ошириш келажак ишидир.

Юқориди асарлари сабаб ўтилган табиблардан ташқари Мовароуннаҳр ва Хуросонда асарлари топилмаган, ammo ўз даврида машҳур бўлган табиблар ҳам борки, улар ҳақида турли манбаларда ҳар хил маълумотлар mavjud. Улар қаторига Камолиддин Ҳусайн Ҳулқий, Мавлоно Муҳаммад Мазид, Ҳакимп Шаҳрисабзий, Жалоллий табиб, Давоий Самарқандий, Миртабиб Ишқий ва бошқаларни киритиш мумкинки, улар ҳам Навоий асри табибларидир. Бу табиблар ҳақида «Латифнома», «Тухфан Сомий», «Музаккир ул-аҳбоб», «Таакират уш-шуаро» каби асарларда маълумотлар келтирилган.

Дорушшифо табиблари ўз давридаги Ҳирот табобатинигина эмас, балки ўзга юртлар ва давлатлардаги табобат фақтини ривожлантиришга ҳам ҳисса қўшдилар. Дорушшифода кўплаб талабаларнинг тибб илмидан таълим олгани, бу талабалар фақат Ҳиротдангина бўлмай, балки ўзга юртлардан ҳам келишгани аниқ. Бундан ташқари ўша даврда бошқа юртлардан келган, масалан, Самарқанддан келган беморлар ҳам Дорушшифода даволангани, шундан сўнг ўз юртларига бориб, Дорушшифо ва унинг табиблари шухратини ёйганлари ва ўз юртларида бу фанни ривожлантириш учун илҳом олганликлари шубҳасиздир.

Маҳмуд Байзони деган шоир Ҳисордан, Маҳмуд Барлас ҳузуридан Ҳиротга элчиликка келиб, касал бўлиб қолгани ҳақида Навоий ёзади. «Дорушшифода муҳофизатин қилгондин сўнгра сиҳат топиб, — деб ёзади Навоий «Мажолис»да, — яна Ҳисорга борди». Бундай даволанув-

чи ва дарс олувчилар сони беҳисоб бўлгани турган гап-дир.

Ҳирот тиббий мактабида таълим олган ёшлар XVI аср табобати ривожланишида, шубҳасиз, жиддий таъсир кўрсатганлар. Шулардан бири сифатида табобатга оид кўпгина насрий ва назмий асарларнинг муаллифи Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб ал-Ҳаравийни кўрсатиш мумкин. Унинг шухрати Бобурга етиб, хат билан Ҳиндистонга қақиртириб олиб кетган эди. Ҳиндистонда Бобур ҳузурида ҳам Мовароуннаҳр ва Ҳиротдан бориб қолган бир қанча табиблар бўлиб, уларнинг баъзилари ҳақида «Бобурнома»да ҳам маълумотлар бор. Умуман, Навоийдан сўнг XVI асрда яшаган табиблар ва уларнинг тиббий асарлари ҳақида махсус илмий иш олиб борса арзийди.

Сўзимиз мухтасарида буюк Алишер Навоий ўз давридаги барча фанларни ривожлантиришга ҳомийлик қилиш билан бирга, табобат фанининг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшганлигини, унинг саъй-ҳаракати билан Ҳирот табобати бошқа мамлакатлар табobatiдан ўзиб кетганлигини, бу эса Навоийнинг инсонпарварлик ғояларининг амалдаги ифодаси эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтишни истар эдик.

Навоийнинг тиббий ҳикматлари

Табибга ўз фанида ҳазоқат (ҳозиқлик) керак ва бемор ҳолига шафқат. Нафаси табибга мулойим ва ҳукамо қавлига пайрову мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлик, ўзида озарму хушхўйлуқ. (Табиб ўз фани, яъни табобат соҳасида билимдон, ҳозиқ бўлиши ва касалларга меҳрибон бўлиши керак. Табибнинг сўзлари мулойим, ўзи эса ҳақимларнинг сўзига амал қилувчи ва уларга мулозим, хизмат қилувчи бўлиши лозим. Сўзлаган сўзида юмшоқлик ва дилини хурсанд қилувчи, ўзида эса шарму ҳаё ва хушфезллик бўлиши керак).

Ҳозиқ табибки, шафқати бўлғой, Исои руҳуллоҳга нисбати бўлғой. Исо иши чиққон жонни танга кийурмак дуо била ва мунинг иши чиқадуғон жонга монё бўлмоғ даво била. Мундоғ табибнинг юзи мариз кўнглига маҳбубдир ва сўзи бемор жонига марғуб. Дами алилларга даво, қадами хасталарга шифо. Хизри нажот анинг талъати ва обиҳаёт анинг шарбати. (Шафқат ва меҳрибонлиги бўлган табибнинг Исои руҳуллоҳга ўхшашлиги бўлади. Исонинг иши одамдан чиққан жонни дуо ёрдамида яна

танга киргизиб бўлса, табибнинг иши даво билан чиқарилган жонга тўсқинлик қилишдир. Бундай табибнинг юзи беморнинг кўнглига ёқимли, сўзи эса ҳар қандай касалнинг жонига ором берувчидир. Унинг берган ҳар бир қаламидаги давоси хаста кишиларга шифо етқизади. Унинг талъати (қийфаси) нажот берувчи Хизр каби, берган шарбати эса бемор учун обиҳаёт кабидир).

Агар фанида, аммо, моҳир бўлса ҳам, аммо бадхўй ва бепарвою дуруштгўй, марнзга агарчи бир жонибдин илож еткурур, неча жонибдин тағайюри мижоз еткурур. (Аммо, табиб ўз фанида моҳир бўлса-да, бироқ бадфеъл, бемор учун бепарво ҳамда қўнол сўзловчи бўлса, касалга бир томондан даво етқизса ҳам, бошқа томондан мижозига, яъни кайфиятига ўзгариш етқизади).

Валекин омиё табибким, эрур шогирди жаллод ул тиг билла ва бу заҳр билла ҳалок қилувчи бедод. Ул мундин яхшироқдур беиштибоҳ, ким анинг қатли гуноҳкорларга ва мунинг беғуноҳларгадур. Ҳеч гуноҳкор анга залил бўлмасун ва ҳеч беғуноҳ мунга алил. (Бироқ, саводи йўқ, оми табиб жаллоднинг шогирди ҳисобланади, жаллод тиг билан, оми табиб эса заҳар билан ўлдиради. Тиг билан ўлдирувчи жаллод, шубҳасиз, оми табибдан яхшироқдир, чунки у гуноҳкорни ўлдиради, оми табиб эса беғуноҳни ўлдиради. Ҳар қандай гуноҳкор жаллод олдида хор бўлмасин, ҳар қандай беғуноҳ бемор эса оми табибга кўринувчи бемор бўлмасин).

Байт:

Ҳозик табиби хушгўй тан ранжиға шифодур,
Омиё тунду бадхўй эл жониға балодир.

(Яхши гапирувчи ҳозик табиб бадандаги касаллик учун шифодир, тунд ва бадфеъл оми табиб — одамларнинг жонига бало).

Кўп деган кўп ёнгикур ва кўп егон кўб йиқилур.

(Кўп гапирувчи кўп адашади ва кўп ейдиган одам кўп касал бўлиб йиқилади).

Қолиби амрознинг моддаси кўп емакдур ва қалб амрозининг моддаси кўб демакдур. (Касалликларнинг моддаси кўп ейиш бўлса, юрак иллатларининг моддаси кўп гапиришдир).

Бурун қил ўз мизожингга тааммул,
Не ҳоли бор эканин англа билкулл.

(Сен ўз мижозинг ҳақида аввалроқ ўйла ва у қандай
ҳолда эканини бутунлай билиб ол).

Чу таҳқиқ англадияг ҳикмат мусирдур,
Мунгаким не муфиду не музирдур.

(Мижозингга нима фойдаю, нима зарар эканини ҳикмат
бўйича тўлиқ англаб олгач),

Муфид ашёга доим иштиғол эт,
Бале бор ишда майли эътидол эт.

(Фойдали нарсаларни истеъмол этиш билан машғул бўл,
бироқ барча ишда мўътадил, яъни ўртача йўл тут).

Неким бўлса музир бўлғил ҳаросон,
Ки бўлғай табъинга мушкуллар осон.

(Нимаки зарар бўлса, ундан қўрқувда бўл, шундай қил-
санг, табиатинг учун мушкуллар осон бўлади).

Неким бўлса мизожингга гуворо,
Анга кўп майл қилма ошкоро.

(Нимаики мижозингга ёқимли бўлса ҳам, бироқ унга ор-
тиқча мойил бўлма).

Бу сўзни аҳли ҳикмат дебдурур хўб
Ёмондин оз беҳқим яхшидин кўб.

(Ҳикмат аҳли, яъни табиблар: «Яхши нарсанинг кўпидан
ёмон нарсанинг ози яхшироқ» деганлар).

Ғизо бўлса муфиду табъ роғиб,
Бас эт табъинг ҳануз ўлгонда толиб.

(Овқат фойдали бўлиб, кўнгилга мос бўлса ҳам, яна
егинг келиб, табиатинг тортиб турганда, ейишни тўхтат).

Бу доғи топмагунча ҳазми комил,
Бадани қилма ортиқ юкка ҳомил.

(Шу еганинг тўлиғича ҳазм бўлмасдан туриб, яна еб, баданингни юк тортувчи, яъни ортиқча юк остида қолдирувчи қилма).

Агар ҳайвон суйидур ғайри мақдур,
Эрур гар меъда қилмас ҳазм, маъзур.

(Агар топилмайдиган обиҳаёт суви бўлганда ҳам, уни меъда ҳазм қилолмаса, узрлидир).

Бу янглиғ ҳикмат ойинида чуст бўл,
Ки дойим комрону тандуруст бўл.

(Табобат қонун-қоидасида мана шундай тушунувчи бўл ва бу билан ҳамиша мақсад сари етувчи ва соғу саломат бўл).

Таъбида қуён каби ҳарорат,
Айшиға солиб эрди марорат.

(Табиатида, яъни вужудида қуённинг иссиғи каби ҳарорат бўлиб, унинг ҳаётига аччиқликлар солган эди).

Ҳар табъки зоти ўлса маҳрур,
Оз ҳирқат этар танини ранжур.

(Ҳар қандай одамнинг табиатида ҳарорати бўлса, озгина иссиқлик ҳам уни касал қилади).

Марғуби эди ратаб ила шаҳд,
Май ичғали ҳам қилур эди жаҳд.

(Унинг хоҳиши хурмо билан асалга қараган эди, бунинг устига май ичишга жидду жаҳд қиларди).

Шаҳду маю табъ ила ҳаво — тўрт,
Чун муштаил ўлди, солдилар ўрт.

(Тўрт нарса — асал, май, табиат ва ҳаво бирга бўлиб, шуъла ургач, унинг вужудини ўрташга тушди).

Кам бўлса мизожига ҳарорат,
Титратма қилур эди шарорат.

(Унинг мижозига ҳарорат камайса ҳам, орқасидан титратма (безгак) алам етказарди).

Шамшодиға титрамак падидор,
Тонг елидан уйлаким сапидор.

(Терак барглари тонг елидан гитрагани каб, шамшод қаддига титраш пайдо бўлган эди).

Заъф аро табиат ўлса мушфиқ,
Беҳроқки туман табиби ҳозиқ.

(Одам заиф ва беҳол бўлганда унинг учун табиати шафқат кўрсатса, бу табиат минглаб ҳозиқ табиблардан яхшироқдир).

Йўқ эрса мизожидин мувосо,
Жов берса не суд элга Исо.

(Агар кишининг мижозидан ўзига ёрдам бўлмаса, Исо элга жов улашаётган бўлса ҳам, унга бундан нима фойда?!)

Ким бўлса табиати муолиж,
Жисмидин этар маразми хорпж.

(Агар киши учун унинг табиати муолиж, яъни даволловчи бўлса, унинг жисмидаги касалликни ҳайдаб чиқарили).

Чун қилди табиати мурувват,
Заъф ўлди гум-у етишди қувват.

(Унинг табиати мурувват қилгач, заифлиги йўқоли ва унга кучу қувват етишди).

Ер ўлди ҳақимнинг иложи,
Синҳдат сари қўйди юз мизож.

(Шунда ҳақимнинг давоси унга ёрдам қилди ва мизож саломатлик томон юз бурди).

Майл этти мизожига саломат,
Таъъига юз урди истиқомат.

(Унинг мизожига саломатлик майл қилиб, табиатига эса барқарорлик юзланди).

Бал май иси бирла маст ўлди,
Ғам хайлиға вери даст ўлди.

(Балки, у майнинг иси бирла маст бўлиб, ғам отларе
остида забун бўлди).

Сиҳҳат анинг мизожидан кетти,
Тори жисми узулгали етти.

(Унинг мизожидан саломатлик кетди ва жисмининг тори
узилишга етди).

Савдо солди димоғи ичра халал,
Ақлу ҳуши жунунға бўлди бадал.

(Савдо моддаси унинг миясига нуқсон етқизди ва ақлу
ҳуши жинилик билан алмашди).

Ишқ ўти кимни айласа маҳрур,
Айлмас дафъ хирфа, бал кофур.

(Ишқ ўти кимни қиздириб-ёндирадиган бўлса, бу қизиш
ва ёнишни семизўт эмас, балки кофур (камфора) ҳам
кеткизовмайди).

Бўлса табъ ичра хилтдин иллат,
Моддий бўлса ҳар нечук захмат,
Бизга ишдур они илож этмак,
Тиб ила сиҳҳати мизож этмак.

(Одамнинг вужудида хилт туфайли бирорта касаллик
ёки моддий иллат бўлса, унга даво этиш ва табобат би-
лан мизожига саломатлик етқизиш бизнинг ишдир).

Лекин бу заъф ишқдиндур бас,
Ишқ ўтдур, бизнинг муолажа хас.

(Лекин бу заифлик ишқ туфайлидур, ишқ бу — олов,
бизнинг даво эса бу олов олдида бир хасдир).

Набзидин ранжи дафъини билди,
Тўрт-беш кунда-ўқ даво қилди.

(Томирини кўриб, касалликни қандай йўқотиш йўлини
билди ва тўрт-беш кун ичидаёқ уни даволаб юборди).

Сен давойи мивожии қилгайсан,
Ул ғамимнинг иложи қилгайсен.

(Сен мияқозимга даво қилиб, бу ғамимнинг иложини қиласан).

Очлиғ заъфи чун бўлди ғолиб,
Нафс бўлди ғизо сори толиб.

(Очликдан заифлик талаба қилганда унинг нафси овқатни талаб қила бошлади).

Қилди май хожанинг димоғин гарм,
Рафъ ўлди ҳижобу пардаи шарм.

(Май хожанинг димоғи, яъни миясини қиздиргач, ундав уят ва шарм пардаси кўтарилди):

Қотиқ дардим зулоли ашк этар фош,
Сузук сув ичра қолмас ёшурун гош.
(Оғриғимнинг қаттиқлиғини вилол ёшларим фош этади,
чунки тиниқ сув ичидаги тошлар яширин қололмайди).

Неча маразга гар әрур суд қанд,
Нечага ҳа заҳр әрур судманд.

(Бир қанча касалликларга қанд фойда қилса ҳам, бир қанча беморларга заҳар наф этади).

Кўзга чун ўчти басардин чароғ,
Шишани айнакдур анга эски доғ.

(Кўзда кўриш чироғи ўчгач, унга ойнак шишаси, яъни кўзойнак эски доғ бўлади).

Меъда аро чунки бу даъват етар,
Деким, они меъда нетиб ҳазм етар.

(Бу овқат меъда ичига етгач, айт-чи, меъда уни қандай ҳазм этади?!)

Иситма чун шарорат зоҳир айлар,
Бадан аввал ҳарорат зоҳир айлар.

(Иситма ўзининг зарарини кўрсата бошлагач, баданда ҳарорат пайдо қила бошлайди).

Бу янглиғ бпзга бўлмиш заъфи ташхис,
Ки савдодин димоғи топди тонқис.

(Унинг заифлиғи бпзга аён бўлишича, унинг мияси савдо моддасидан нуқсон топган).

Бу дамким бўлди савдойи димоғи,
Маразларга уланди жисми доғи.

(Унинг мияси савдойи бўлган пайтда, унинг жисми ҳам касалликларга чалина бошлади).

Жунун табъида кўргузди нишона,
Сўз айта бошлади савдойёна.

(Унинг табиатида жиннлик белги кўрсата бошлади ва савдойиларга хос сўзлар айта бошлади).

Бурудатдин абдон тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади.

(Унинг бадани совуқлик билан тўла бошлади, баданидаги ҳарорат эса пастлашга тушди).

Бўлуб май пишасидан оташ ангиз,
Бериб ул ўтқа таскин қўрсин кашниз.

(Май пишасидан оловдек ёнарди ва бу оловга кашничдан қилинган юмалоқ дори таскин беради).

Табиатки хўйи касолат дурур,
Тараддуд анга саъб ҳолат дурур.

(Киши табиатига дангасалик одат бўлган бўлса, бир ишга киришиш унинг учун оғир ҳолатдир).

Ҳам рамад теккан кўзингга чашми бедорим фидо,
Ҳам учуқ чиққан лабингга жони афгорим фидо.

(Кўз оғриғи теккан кўзинг учун уйқу билмас кўзим фидо бўлсин, учуқ чиққан лабингга эса ғамгин жоним фидо бўлсин).

Гул каби юзунгда тер фард этти ҳушимдин
гани,
Гарчи беҳуш элга ҳуш учун муқаввийдур
гулоб,

(Гул юзингдаги тер мени ҳушимдан жудо қилди, ваҳо-
ланки, ҳушдан кетган одамга гулоб қувват бериб, ҳушига
келтирувчи эди).

Оразинг муштоқидур бу кўзки бўлмиш
дардманд,
Гарчи бордур дардлӣ кўзга ёруқликдин
газанд.

(Оғриқ кўзга ёруқликдан зарар бўлса ҳам, менинг оғриқ
кўзим сенинг (ёруғ) кўзинг муштоқидир).

Дард ўтин ёқди кўзумга ҳажр чун кўрдум
юзин,
Куйдурур, албатта, ҳар доруки бўлғай
судманд.

(Юзини кўргач, ҳижрон менинг кўзимга дард ўтини ёқ-
ди, шубҳасиз, ҳар қандай фойдали дори куйдириб,
ачиштиради).

Кўзни бир кўз туфғоғидин равшан этким,
суд эмас —
Шофи кофурӣи чекиб, осмоқ анга мушкин
паранд.

(Кўзингни бир гўзал кўзли туфғоғидан равшан қилишга
урӣи, бемор кўз учун камфора шиёғини суртиб, қора
мато осишдан фойда йўқ).

Шўх норанжий либоси ҳажри кўнғлум ўртади,
Шарбати норанж эта олмас манга дафъи
аташ.

(Норанжий (сариқ тусли) либосининг ҳажри кўнғлимни
ўртади, юрагимнинг ўртаниб чанқашини ҳатто норанж
шарбати ҳам босолмайди).

Кимса маразга илож топмади бемордин.

(Ўзи бемор бўлган кишидан ҳеч ким дардиға шифо то-
полмади).

Захмим ичра қолди пайконинг, не янглиғ
бутгой ул,
Чунки қўймас ёраға ёпушқали марҳамни сув.

{Сув малҳамнинг яраға ёпишишиға тўсқинлик қилади, ме-
нинг ярам ичида сенинг пайконинг (ўқ уч) қолиб, қон
оқмоқда, у қандай қилиб тузалсин}.

Замзам ўлсунким кўн ичса еткурур озор
сув.

(Сув гарчи замзам булоғининг суви бўлса ҳам, киши
ундан кўн ичса, меъдасига зарар етказад).

Қарилар хоотири нозикдур, эй тифл,
Шикастидин қилиб ваҳм, ўлма густоҳ.

(Эй бола, қарилар кўнгли жуда нозик бўлади, унинг сп-
нишидан қўрққан ҳолда қўполлик қилма).

Унуттунгмуки, атфол ўйноғонда,
Синар оз майл кўргондин қуруқ шох.

(Эсингдан чиқдим, болалар ўйнаётганда қуриган шохни
бироз эгсалар, синиб кетади).

Кўнглумга айла лаъли шакарханд ила илож,
Қилгон каби заифқа гулқанд ила илож.

(Гулқанд билан беморга даво қилганлари каби, менга қи-
вил лабингдаги ширин кулгинг билан даво қил).

Юз сиҳр қилса кимгаки элликтин ўтти ёш,
Атфол сахраси ичра қилур атфолдек маош.

(Кимники ёши элликдан ўтгач, юз сеҳр қилса ҳам, бо-
лалар қатори худди боладек тирикчилик қилади).

Улки соқол бўир ҳаваси тушти бошиға,
Бўлмоқ соқол қаро, не осиг, чун
оқарди бош.

(Соқол бўяшнинг ҳаваси кимнинг бошига тушган бўлса,
бошдаги соч оқаргач, соқолни қора қилишдан нима
фойда).

Эйким, юзунг қуёш эди, соргорди шайбдин,
Билгилки, соргорур уёқур чоғида қуёш.

(Сенинг юзинг қуёш эди, қариликдан сарғайди, билгин-
ки, қуёш ботар чоғида сарғаяди).

Басфи ул кўзнинг қаролиғ бирла эрди,
Энди сориғлиққа мансуб этмиш они
войким,
хасталиғ.

(Ул кўзнинг мақтови қоралиғи билан эди, эвоҳ, энди эса
касаллик бу кўзни сариқлиққа мансуб қилибди).

Дерки, саффо касратидин бўлмиш оғзим
Не тонг, ўлсамким, бу навъ ўлмиш чучук
таъми талх,
жоним ачир.

(У дерди: сафронинг кўплигидан оғзимнинг таъми аччиқ
бўлди, агар ўлиб қолсам ажабланадиган жойи йўқки, ши-
рин жоним аччиққа айланди).

Ким топар муҳриқ иситғон меҳри рахшондин
Бодадин махмур бўлғон айлагай сув сори
малол,
йўл.

(Нурли қуёшнинг иситганидан куйган кишига малоллик
етмайди, майдан маст бўлган киши сувга томон инти-
лади).

Не навъ мўр каби судрай ўзни кўюнг аро,
Ки мўр судругдек бўлди заъфдин баданим.

(Кўчангда чумоли каби қандай судралиб юрай, заифлик-
дан баданимни чумоли судраб кетгудек бўлди).

Нафъ этар бўлса ҳино янглиғ кафи
Чок этиб кўксум, они бағримда пинҳон
пойингга қон,
истарам.

(Оёгин кафтига қон хина каби ғойда берадиган бўлса, кўксимни ёриб оёгингни юрагим ичида япиришни истайман).

Хаста кўнглум гар лабинг уннобини истар,
не тонг,
Нега айрилгой жиҳатсиз хаста ўз
уннобидин.

(Бемор юрагим лабинг унноби (жиловжийда) ни истаса, ҳеч ажабланарли жойи йўқ, бемор ўзининг уннобидан сабабсиз нега айрилсин?!).

Киши май ютса, кўнглум они қон ютқон
гумон айлар,
Сув ичканни май ичкан соғинурким, бўлса
майхора.

(Биров май ичаётган бўлса, юрагим уни қон ютаяпти, деб гумон қилади. Майхўр одам сув ичаётган бўлса ҳам, уни май ичапти деб ўйлайди киши).

Табибо, яна сабрдин дема сўз,
Ўи бу шарбатингдин зарардир манга.

(Эй табиб, яна сабур (алоэ) дан менга сўз дема, бу шарбатдан менга зарар етади).

Бағир хунобидин заъф ўлди ғолиб хаста
жонимга,
Оғир ерди гизо, авд этти захмат
нотавонимга.

(Юрагим қон эди, хаста жонимга заифлик ғолиб бўлди, овқат оғир эди, шу туфайли захмат нотавон жисмимга яна қайтди).

Беҳи рангидек ўлмиш дарди ҳажрийгдин
манга сиймо,
Димоғим ичра ҳар бир тухми янглиғ донаи
савдо.

(Юзим айрилиқ дардидаи беҳининг рангидек бўлиб қолди, унинг ичидаги ҳар бир қора уруғи миямга ўрнаган қора савдога ўхшайди).

суртиб, қизиллик ҳосил қиламан деган қари кампирнинг қилигига ўхшайди).

Қуруқ яғочқа эрур боғламоқ шукуфаю барг,
Қарики истаса киймак қизил, ёшил хилъат.

(Қари одам қариган пайтда ёшларга ўхшашни орау қилиб, қизил ёки яшил либос кийса, бу қуриган ёғочга гул ва барг боғлаб қўйиш билан баробардир).

Саодат аҳли эди, ул йигитки, айламади,
Юзини дуд била тийра шуълаи шаҳват.

(Юзини шаҳват шуъласининг тутуни қора қилмаган ҳар қандай йигит саодатли кишилардан ҳисобланади).

Чучукликдин иситқонға ачир шарбат эрур
нофиъ.

(Ширинлик ейишдан иситмаси чиққан одамга яна ширин шарбат эмас, балки аччиқ шарбат фойда қилади).

То йигит эрдим, қариларға кўп эрди
хизматим,
Қаригон чоғда йигитларга оғирдур
суҳбатим.

Чунки эллик манзил ўтти умрдия, сокин
бўлай,
Не учунким эмди йўқ суръат қилурға
қувватим.

(Умримдан эллик йил ўтти, энди жим ўтирсам бўлади, негаки, жадал ҳаракат қилишга қувватим йўқ).

Ба пири, эй жавон, гар давлати айнул
яқин хоҳи,
Губори роҳи пирон тўтиё кун дар
жавониҳо.

(Эй йигит, қарилликда тангрига етилиш давлатига муяссар бўлай десан, йигитлик айёмларида нексалар йўлининг гардини кўзларингга тўтиё қил).

Бодаки йикмоқ сари ўқ майлидур,
Жисм уйига билки бало сайлидур.

(Иши фақат одамни йиқитишдан иборат бўлган бода, жисм уйи учун ҳам, билгилки, бало сели ҳисобланади).

Бодага киши кўргузса хийралиқ,
Ақл чироғига берур тийралиқ.

(Кимки майга берилиб, унга ёпишиб олса, у ақл чироғига хиралик беради).

Гарчи сувдек софию мавзун эрур,
Сувлигидин ўтлуғи афзун эрур.

(Май сув каби тиниқ ва чиройли бўлса-да, сувлигидан кўра оловлиги ортиқ бўлади).

Қолмай оғиз дуржида дурри самин,
Тишлари «син», лек кашиш бирла спн.

(Оғиз қутичасида қийматбаҳо дурлар қолмаган эди, тишлари «син» ҳарфи каби эди, бироқ тўғри тортилган «син» ҳарфи эди).

Оғиз бўлиб дурж, вале донасиз,
Тишлар ўлуб «син», вале дандонасиз.

(Оғиз қутича эди, вале донасиз қутича эди. Тишлари «син» ҳарфи эди, бироқ дандонасиз (тишларсиз) эди).

Моддаким, бермаса марҳам кушод,
Ништар — ўқ айлар анга дафъи фасод.

(Моддани малҳам пишитиб, очолмаса, ундаги фасод (йирингни) ништар дафъ этади).

Чу ваъфи мо зи хаёли руху лаби шўхист,
Дило, чи мўвжиб қуввати гулангабин моро.

(Бизнинг касалимиз ўшал шўхнинг юзу лаби туфайлидир, эй кўнгил, гулангабиндан бизга қандай фойда?).

Сайри кўят сабаби сиҳҳати Фоний омад,
Дар сафар муждаи сиҳҳат, чу ҳадисест

саҳиҳ.

(Кўйингда сайр қилиш Фонийнинг саломатлигига сабаб бўлди, «Сайр саломатлик боиси» деган ҳадис тўғри ҳадисдир).

Чунки ёқути муфарриҳ хўши; месозад димоғ,
Бод қути руҳ лаъли обдорам аз қадаҳ,

(«Ёқути муфарриҳ» («Шодлантирувчи ёқут») дориси мияга қуруқлик етқизади, шунинг учун руҳим қуввати қадаҳдаги ўткир қизил (май) бўлсин).

Жунун аҳли кўп этгай ёва сўз фан.

(Жинин одамлар кўп беҳуда сўзлашни одат қиладилар).

Вагар ҳикматқа бўлса илтифотинг,
Кн бўлсун Нуҳ умрича ҳаётинг.

(Агар сени ҳикматга, яъни табобатга илтифотинг бўлса, сенинг ҳаётинг Нуҳ умрича узун бўлсин).

Кўзумда ҳажр ўтининг ҳумратин кўр, дема
қондур ул,
Қаро соғинма, пайкониинг суйи томғон
нишондур ул.

(Кўзимда ҳижрон оловининг қизиллигини кўр ва уни қон деб ўйлама, кўздаги қорани эса кўз қораси дема, пайкониинг сувидан томган белги деб бил).

Бадмастқа дамодам ичмогидин не баҳр,
Кн одамийлик қатлиға ичар қадаҳ-қадаҳ
заҳр.

(Бадмаст одам узлуксиз ичишидан нима фойда, у ўзидаги одамийлик қатлиға қадаҳ-қадаҳ заҳар ичади).

Қаҳқаҳадин кабк наво келтуруб,
Бошиға ул кулгу бало келтуруб.

(Каклик қаҳқаҳа (сайрашдан) наво пайдо қилди ва унинг бу кулгиси бошига бало бўлди).

Гунча кулуб бўлди очилмоқ анга,
Етти очилмоқда сочилмоқ анга.

(Ғунча кулиб, унга очилиш етти, бироқ очилиш билан бирга сочилиш етти).

Кулгуки, ўз ҳаддидин бўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ.

(Ўз чегарасидан ошган кулгидан кўра йиғламоқ кўпроқ яхшидир).

Тифл йилон нақшига мойил дурур,
Заҳрини билмаски, ҳалоҳил дурур.

(Бола илон баданидаги нақшига мойилдир, заҳарн ўлдирувчи эканини билмайди).

Ғурбатга тушиб заифу бемор ўлдум,
Дарду ғами меҳнат илигида зор ўлдум,

Оз емак сиҳатқа бопс.

Меъда ўзи хурдидаги ошни,
Ҳазм қилур, йўқки ушоқ тошни.

(Меъда кичик тошни эмас, балки ўз қуввати етадиган ошни ҳазм қилади).

Таомниқ, ул мужибни ком эрур,
Кп ўт ранжини тортмас, хом эрур.

(Одамнинг лаззат олишига сабаб бўладиган ҳар қандай таом олов ранжини тортмаса, хом ҳисобланади).

Кўн тўъма ер эл аросидин ихрож ўл,
Савм аҳли аро бош қўю соҳиб тож ўл.

(Кўп овқат ейдиган одамлар орасидан чиқиб кет, рўза тутувчилар ичига бош уриб, соҳиб тож бўл).

Ким қалби рақиқ эрур, анга муҳтож ўл,
Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл.

(Дили тоза одамларга ўзинини муҳтож деб бил, тўқлик кўнгулни қаттиқ қилади, демак оч бўл).

Етар чу ризқинг, агар хорадур вагар ёқут,
Ўзингга юклама андуҳ тоғин, ыстаб қут.

(Қаттиқ тош ёки ёқут бўлсин, ризқинг етишиб турса,
ризқ-рўз излаб, ўзингга ҳам тоғини юклама).

Бўлмаса гарёк ила жонингга баҳр,
Солмагил аччиқ била жонингга заҳр.

(Жонингга гарёкдап баҳра етмаса, аччиқ билан жонинг-
га заҳар солма).

Хирс офатини нафс ҳавоси билгил,
Қўмоқ ани нафс мудлаоси билгил.

Нафсингга амал хирс балоси билгил,
Кечмак мундин анинг давоси билгил.

Сиҳат тиласанг кам е,
Иззат тиласанг кам де.

Қорнинг била дўст бўлмасанг аҳсандур,
Нечунки, эр ўғлига қорин душмандур.

(Қорнинг билан дўст бўлмасанг қандай яхши, чунки қо-
рин олам фарзандига душмандир).

Нафским, ул айши мудом истагай,
Сенга гуноҳ, ўзига ком истагай.

(Доимий маишатни истаётган нафсинг ўзи учун лаззат,
сен учун эса гуноҳ истаётган бўлади).

— Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, касалликка таппи маскандур.
То хирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Жонга чун дермен, не эрди ўлмагим

Дерки: боис бўлди жисм ичра маразнинг
кайфияти,
шиддати.

(Ўлшимнинг сабаби нима эди, деб жонимдан сўрасам,
бадан ичидаги касалликнинг зўр эканлиги деб жавоб
берди).

Заҳима марҳам ёқиб ғамгин кўнгул шод
ўлмади,

Раҳнаға балчиғ суваб вайроним обод
ўлмади.

(Ярамға малҳам суртдим-у ғамгин кўнглум шод бўлмади,
ёриққа балчиқ чаплаш билан вайрона уйим обод бўл-
мади).

Бу мараз ҳижрондин ўлмиш, берма шарбат,
эй табиб,
Ким зулоли Хизр етса, заҳр ўлур
қурсоғима.

(Менинг бу касаллигим ҳижрон туфайли юз берди, эй та-
биб, менга шарбат берма. Хизр зулоли, яъни обиҳаёт ич-
сам ҳам, қорнимга кирғач, заҳарга айланади).

Хасталиғдин, ваҳки, бўлмиштур тўлун
ойим ҳилол,
То қачон бўлгай янги ойлиғ моҳи тобонима.

(Тўлин ойим касаллик туфайли ҳилол, яъни янги чиққан
ойга айланибди, менинг моҳитобоним қачон яна тўлин ой
бўлади?).

Ул пари чун заъфдин амди кишини тонимас,
Эй Навоий, телба бўл сен ҳам, кишини
тонима.

(Ўшал пари касаллик туфайли ҳеч кимни танимаяпти,
эй Навоий, сен ҳам телба бўлиб, ҳеч кимни танима).

Заъфдин кулбамда кўпроқ истасам, айлар
мадад,
Анкабуте ришта осқан бўлса ҳар деворда.

(Касаллик етқизган заифликдан ўрнимдан турмоқчи бўл-
сам, ўргимчак деворларга тўқиган ришталари менга
мадад қилади).

Не суд гулшан аро ичмакинг ниҳон бода,
Ки юзда гуллар очардин бўлур аён бода.

(Гулшанда шаробни яшириб ичишингдан нима фойда,

юзингда гул очиб, яъни қизартириш билап ичганингга билдириб қўяди).

...Чоралар қилди йигит суд этмади,
Ул санамдин нотавазлиғ кетмади.

(Йигит қанчалар чора-тадбир қилмасин, ул санамнинг нотавазлиғ касалини ҳайдолмади).

Ожиз ўлгач чорадин ул дардманд,
Келди устод оллига зору важанд.

(Бу дардманд йигит чора-тадбир қилишга ожизлик қилгач, устодининг олдига зору гамгин ҳолда келди).

Бош қуйи солиб малолатлар била,
Шарҳи ҳол этти хижолатлар била.

(Эзилган бир ҳолда бошипи қуйи солиб, хижолатлик билан аҳволини баён қилди).

Кўрди чун устод андоқ аҳтиёж —
Келдиким беморға қилғой илож.

(Устод аҳволини кўриб, беморға даво қилиш учун келди).

Дедиким: — «Қўп, сен бу кун хизматқа бор,
Тур Скандар ҳазратида бандавор».

(Унга деди: «Тур, сен хизматга боравер, Искандар ҳузурида бандаларча хизматда тур»).

Мен мудово айлаин беморинга,
Еткурай сиҳҳат париваш ёринга.

(Мен сенинг беморингга даво қилайин, париваш ёрингга саломатлик берай).

Ул қабул айлаб равони тутти йўл,
Сунди устоди илож айларга қўл.

(Йигит унинг сўзларини қабул қилиб, хизматга йўл тутди, устод эса қизни даволашга қўл урди).

Мусҳиле соз этти беҳад зўрманд,
Бердиким, они сумурди мустаманд.

(Жуда кучли бир сурги дори тайёрлаб, қизга берди, қиз бечора эса уни симириб ичди).

Деди маҳрамларгаким воқиф турунг,
Ташт элтиб ул эшикда ўлтурунг.

(Қизнинг яқинларига: «Сизлар хабардор бўлиб турунглар, бир идишни унинг олдига элтиб, эшикда қимириламай ўтирунглар» деди).

Хар неким хориж бўлур — тўкманг они,
Бир ино ичра солиб асранг они.

(Ундан нимаки чиқса, уни тўкманглар, бир идишга солиб, асраб қўйинглар).

Чиққоч ойтиб сўзлар ул олий маҳал,
Қилди мусҳил доғи бунёди амал.

(Бу сўзларни айтиб чиққандан сўнг, сурги дори ҳам амал қилишга, яъни ични суришга бошлади).

Қилди юз мажлисга ихрожи мавод,
Ўлтуруб эрди эшикда устод. -

(Сурги юз марта ичдан моддаларни ҳайдади. Устод эса эшикда ўтирар эди).

Хастанинг тобу тавони қолмади,
Жисмида бир қатра қони қолмади.

(Хаста қизнинг кучу қуввати тамом кетиб, баданида бир қатра қони қолмаган эди).

Балғаму сафрову савдо бирла қон,
Дафъ ўлуб, бўлди суманбар нотавон.

(Балғам, сафро, савдо ва қон қиздан ҳайдалиб, бу суманбар қиз бутунлай нотавон бўлган эди).

Кечқурун қилғоч йигит азми висоқ,
Деди доноким: — Кириб ёрингга боқ!

(Йигит кечқурун уйига келганда, доно унга: «Кириб, ёрингга қара!» деди).

Киргач, истар эрди шўҳи дилкаши,
Кўрдиким ётмиш гириҳи ноҳуши.

(У кириб, дилкашу шўҳ ёрини кўраман деб ўйлаган эди,
ўрнига ғужанак бўлиб ётган ёрни кўрди).

Тонимай деди: — Менинг ёрим қани,
Сарв бўйлуқ лола рухсорим қани?!

(У ўз ёрини танимай: «Менинг сарв бўйли гулрухсорим
қани?» деб сўради).

Эшитиб кирди ҳаками кордон,
Ақли кулдек олими бисёрдон.

(Унинг бу сўзини эшитиб, ақли кулдек, яъни Жабраил
фариштадек ишбилармон ҳаким, кўп нарсани билувчи
олим унинг олдига кирди).

Деди: — Топширғон инони келтуринг,
Нозаниннинг ошиқига еткуринг!

(Ҳаким деди: «Мен сизга топширган идишни келтириб,
бу нозаниннинг ошиқига кўрсатинг!»).

Борубон келтурдилар чун зарфни,
Ким эшитмиштур бу янглиғ ҳарфни.

(Бориб, ўша идишни келтиришдики, бундай ҳол ва бун-
дай сўзни ҳеч ким эшитмаган эди).

Мухталиф ахлат ила мамлу эди,
Муҳлику макруҳ лавни бў эди...

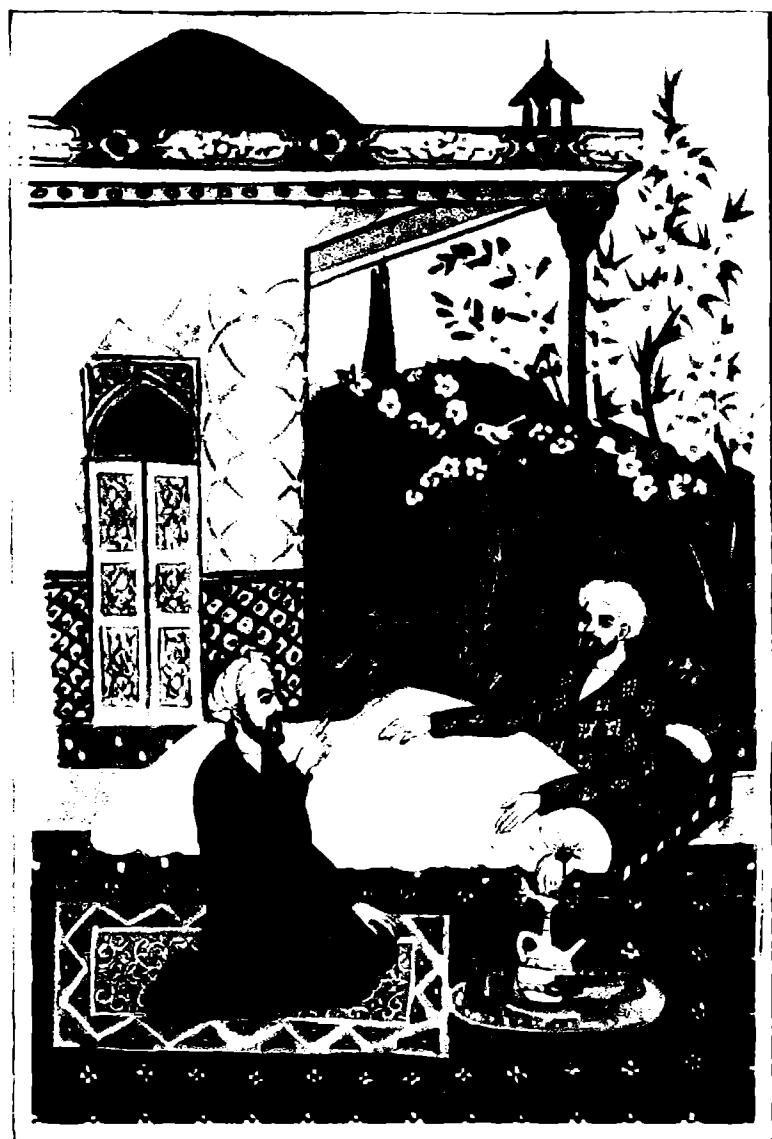
(Идиш қўрқинчли ва ёмон тусли, бадбўй турли хил хилт-
лар билан тўла эди).

Ичининг халосин мало қилдилар,
Адовийдин они тўло қилдилар.

(Бўш ичини банд қилдилар, дорилар билан лиқ тўлдир-
дилар).

Тўкти захмиди бағир қонини ҳижрон
нолиши,
Ўйлаким, сиқмоқ ила эл сув оқизгай
норди.

(Одамлар анорни сиқиб, сувини оқизгани каби, айрилиқ
ноласи яра қилиб, бағир қонини тўкти).

Сандалу мушку абиру заъфарон,
Табъ жаҳлдин саросар заъфрон.

(Сандал, мушк, абир ва заъфарон (шафран) — киши та-
биатидаги ёмон кайфиятни бошдан-оёқ ҳайдовчи).

Мушк пси солди шоҳ мағзига ҳуш.

(Мушкнинг ҳиди шоҳнинг миясига ҳушни келтирди).

Сути ўчкунинг шарбати жон бўлуб.

(Ўчкунинг сути унинг жонига шарбатдек дармон бўлган
эди).

Ярақондин менга гар бор эса рухсор сариғ,
Турфа кўргилки, эрур дийдан хунбор сариғ,

(Ярақон (сарпқ касалидан) юзим сариқ бўлгани етмай,
бу қизиқ ҳолатга боқки, қонли кўзим ҳам сариқдир).

Кўп демак сўзга мағрурлуқ ва кўб емак нафсга маъ-
мурлуқ. (Кўп гапириш сўз билан мағрурланиш бўлса,
кўп ейиш нафсга эркинлик беришдир).

Одамига бу сифатлар завоиддур, барчаси худписанд-
лиққа оид. (Бундай сифатлар ҳар қандай одам учун ор-
тиқча ва бу сифатларнинг барчаси манманликка мансуб).

Ул кўнгулгаким, қотиг сўздин ришдек бўлғой, очиг
тил захролуд нишдек бўлғой. Кўнгулда тил сунони жа-
роҳати бутмас, онга ҳеч ким марҳам ерни тутмос. Ҳар
кўнгулки, тил сунондин жароҳатдур, ҳам юмшоғ сўзу
ширин тил анга марҳаму роҳатдур. (Қаттиқ сўздан
кўнглим яра бўлар экан, аччиқ тил унинг учун заҳарлан-
ган ниш кабб бўлади. Тил ништарининг кўнгилдаги
жароҳати битмайди, бу жароҳатга ҳеч қандай малҳам

кор қилмайди. Тил нпштаридан жароҳат топган кўнгилга юмшоқ сўз ва ширин тил малҳам ва роҳат бўлади).

Мулойим такаллум ваҳшийларни улфат сори бошқарур, фусунгор фусун била йилонни тушукдин чиқорур. (Ширин сўз ваҳшийларни ҳам улфат қилади, афсунгар ўз афсуни ила плонни тешикдав чиқаради).

Байт:

Хусну жамолсиз киши ширин калом эса,
Сайд айлар элни пукта фасоҳат била деса.

(Хусну жамолсиз киши ширин сўзла бўлса, ҳикматли сўзни чиройли қилиб ганпролса, одамларни ўзига ром қилади).

Ёмон тиллик андоқки, эл кўнгилга жароҳат еткурур, ўз бошига ҳам офат еткурур.

Май ичмак наҳий эрур тангри қавли, ҳар ҳол ила онинг тарки авли. (Май ичиш тангрининг сўзи билан мап қилинган, қандай бўлмасин, уни тарк этмоқ авлодур).

Ошкору кўб ичмоки носоз, шарти — махфий ичмакдур оз-оз. Оз ичмак ҳикматга дол, махфий ичмоки ҳуш аҳлига хисол. (Яширмай, кўп ичиш киши учун носоздир, ичишнинг шарт — махфий ҳамда оз-оз ичишдир. Оз ичиш ҳикматга далил, бекитиб ичиш ҳушёр кишилар учун хислатдир).

Байт:

Қимгаким ҳақ рўзи айлабдур тарикқи офият,
Ошкоро айламас не тоату не маъсият.

(Ҳақ кимга тинчлик ва хотиржамлик йўлини насиб этган бўлса, у қилаётган тоати ёки маъсият (гуноҳи)ни ҳам элга ошкоро қилмайди).

Кўп дегувчи — кўп егувчи.

Эр киши кўп ясонса бева бўлғой, бу сифат зуафоға шева бўлғой. (Эркак киши кўп ясанса, бева бўлади. Бу сифат, яъни ясениш одатда зуафо, яъни заифалар одатидир).

Оғизга келгонни демак нодонни иши ва оллига келгонни
емак ҳайвонни иши.

Байт:

Кўп демак бирла бўлмоғил нодон,

Кўп емак бирла бўлмоғил ҳайвон.

Йигитлик умр гулшанининг баҳоридур ва ҳаёт ша-
бистони (туни)нинг наҳори. Инсоннинг зебу раънолиги
андин ва башарни тобу тавонолиги андин. Ҳавос (ҳис
қилиш) ва қуво (сезиш)га андин қувват ва жаворихи
аъзо (барча аъзолар) га андин сиҳҳат.

Арзи соқин қайдаву сипеҳри даввор қайда. Туроби
мутамаккин қайдаву кавкаби сайёр қайда. Ул бири су-
қундин хоксорлар пойандози бўлди. Ва бу бири таҳар-
руқдин сарафрозлар сарафроси. (Тинч турган ернинг
(фазилати) қайдаю, айланувчи осмоннинг (афзаллиги)
қайда. Бир жойда маҳкам турган тупроқ қайда-ю, сайр
қилиб юрган юлдуз қайда. Улардан бипинчиси ҳаракат-
сиз туришдан хоксорлар оёғи остида, иккинчиси эса ҳа-
ракат туфайли юқориларнинг юқориси).

Сафар ранжу машаққатқа сабаб, мояи тавозу ва адаб-
дур. Сафар кўраи гудозу суздур ва ул гудозу сув эрнинг
вужуди олтунига пёр андуз. (Сафар ранжу машаққат
чекишга сабаб бўлса ҳам, камтарлик ва адабнинг мояси
ҳисобланади. Сафар — куйишу ёнишнинг ўчоғи ва бу
куйишу ёниш эр кишининг вужуд олтиини ўлчовчи
маҳактошдир).

Сафар маҳжур (айрилган)ларни матлуби (қидирга-
ни)га етқургувчи ва маҳрумларни мурод уйига қийургув-
чи. Ва хомларни пиширувчи ва таомларни сингургувчи.
Ва олами гаройибдин баҳра етқургувчи ва офаринеш
(яратилган нарсалар) ажойибига иттилоъ (хабар) бе-
рувчи. Бузругвор мазороти файзиға мушарраф ва мукар-
рам бўлмоғ сафардин ва файзосор эронлар хизматига
муаззиз (азиз) ва муҳтарам бўлмоғ сафардин... Мусофир-
ларни манозил (жой)лардан бохабар қилгувчи ул. Иссиғ-
совуғдин интибоҳ (огоҳлик) бергувчи ул ва аччиғ-чучук-
дин кўнгилини огоҳ қилгувчи ул.

Сафар водийсида мусофир (сафар қилувчи) аёғига
дарди бало тикони кўб сончилур, валекин ул тикондин

мақсуд гули очилур. Йўл эмгоки (меҳнат) шиддатидин бадани кўб товтиолур (яъни эзилур)... аммо кўнгли бузуғлуғлари ёсолур (кетур) ва руҳи кўзгуси сафо (тозалик) олур. Ва ҳар кишвар (мамлакат)ни оройишини ва ҳар манзилини осойишини сафар аҳлидин сўр ва мусофирдин кўр.

Сафар қилмағон ором фарогатин қайда билсун ва ғурбат чекмағон ватанда ком рифоҳийятин (бахт фаровонлигини) не навъ маълум қилсун! Дарёки сокин (тинч) дур суйпдин ютса бўлурму?! Ва руд (дарё) ки мутаҳаррик (ҳаракат қилувчи) дур зулол (сув) таркин тутса бўлурму?!

Таҳаррук (ҳаракат) аҳлига ҳаётдин асардур ва жамудат хайли (қотган нарсалар) тириклик нишонасидин беҳабар!

Юсуфий л-Ҳаравий

“Рисола-и жомий ул-фавойид”

(«Тиббий фойдалар-мажмуаси»)

Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан!

Мукаммал санъатининг ҳикмат қонуни билан турли хил касалликларини дафъ этувчи ва ҳар хил аразларни йўқотувчи ҳакимга, — унинг раҳму-шафқати барқарор ва неъматларидан барча баҳраманд бўлсин! — беҳад мақтовлар ва элчиликни хатм этиш ҳамда пайгамбарликни сараси бўлиш билан умматларининг айбига табиб ва миллат юрагига даво бўлган Расулга, — қиёмат кунигача унга ва унинг дўстларига тангрининг лутфи ва осойишталиги насиб этсин, — дурудлар ёғилсин!

Шундан сўнг, бу заиф банда ва бечора камина, фойда етказувчи ҳамда Тингловчи шифоси билан даволовчи Юсуфий ибн Муҳаммад ибн Юсуф ат-табиб — тангри унинг айбларини яширсин ва гуноҳларини кечирсин! — шундай дейди:

«Файз етказувчи жаноб кўмаги билан ичда ҳар бир касалликнинг давоси ва ҳар қандай аразнинг шифоси ёзилган ва зикр этилган «Илож ул-амроз» рисоласи дунёга келиб ва тартиб топгандан сўнг, бу қадрсиз бечорага илтифоти бўлган баъзи номдор кишиларнинг мутолаа

шарафига етгач, улар бу рисолада баён ва аён бўлган мураккаб дориларнинг тайёрлаш тартиби ва қийин жойларини, касалликларнинг аломатлари ва араэларнинг белгилари ҳамда бошқа нарсаларини, каттаю кичик барча халқ фойда олиши ва баҳраманд бўлиши учун, қўлигина бошқа фойдали қўшимчалар билан бирга шарҳ атувчи бир китоб ёзишга ишорат қилдилар. Шундай қилиб, қалам «Жомий ул-фавоид» деб ном олган бу рисолани ёзиш сари йўналди.

Яратувчининг нуқсонсиз инонтидап умид шулки, — унинг шаъну шавкати қудратли бўлсин! — (бу рисолани) тинглаш пззати ва розилик кўзи билан азиз ва мунаввар этсин!

Энди маъбудлар подшоси ёрдами билан (асосий) мақсадга киришиш вақти (етди).

Бош касалликларининг давоси

Мутлақ бош оғриғи. Сабаби хоҳ хилтлардан бири, хоҳ иссиқлик, ҳўллик, қуруқликдан бирортаси ёки бошқа бўлсин.

Рубоий:

Эй бош оғриғидан ранж ва алам кўрган
(киши)

Ҳаракат қилишни тўхтат ва ором олишни
изла.

Гулхайри, гунафша ва бугдой кенагини,
Бирга қайнат ва сувига оёғингни сол.

Мазкур пошуйни тайёрлаш усули: гулхайри ва гунафшанинг ҳар биридан бир сиқимдан, бугдой кенагидан уч сиқим (олиб), ҳаммасини беш коса сувда ярим қолгунча қайнатиледи. (Сўнг) ярим қайноқ ҳолда пошуй қилинади.

Судояи дамавий, яъни қондан пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — кўз ва юзининг қизиллиги, оғизнинг ширинлиги.

Рубоий:

Эй сен, бош оғриғинг қондан пайдо бўлса,
Кучинг кўтарса, сарору томиридан қон
олдир.

Гулоб, қанд ва лимоннинг сувидан,
Шарбат қил ва мош ҳамда ясимқдан овқат
қилиб е.

Мазкур шарбатни тайёрлаш усули: ўн миққол оққант-
ни етти қошиқ сувда эритиб, тозалаб, (унга) ярим қошиқ
гулоб ва бир қошиқ лимон суви солинади ва понуштада
ичилади.

Судоъи сафровий, яъни сафродан пайдо бўлаган
бош оғриғи. Белгиси — оғизнинг аччиқлиғи, кўз ва юз-
нинг сариқлиғи.

Рубой:

Бош оғриғини агар сафродан бўлса,
Сандални кашнич суви билан сурка.
Ичимликдан норанж шарбатини,
Емишдан арпа кашки, мош уграни қидир.

Мазкур суртма дорини тайёрлаш усули: ярим миққол
оқ сандални ярим пиёла кашнич сувида пивитиб, эски
виғир латта билан ҳар замон-ҳар замонда суркалади.

Норанж шарбатини тайёрлаш усули: саксон миққол
оққантни тозалаб, яъни кўпинини олиб, яхши қуюлиб
қўём ҳолига етгунча қайнатилади. (Сўнг) қозон оловдан
олинади ва йигирма миққол норанж суvidан қўшиб, бир
қошиқ шарбатни етти қошиқ сувга аралаштирилади ва
эрталаб ичилади.

Сафровий иллатларда, сафро пишгандан кейин, унинг
(пишган-пишмаганини) сийдик ранги ва бошқа (бел-
ги)лардан сезгандан сўнг, (беморга) берилиши зарур
бўлган сурги (дорилар) га пшора.

Мунзиви сафро, яъни сафронни пиширадиган дорини
тайёрлаш усули: гунафша, қизил гул, сачратқининг чала
туйилган уруғи, буларининг ҳар биридан икки миққолдан,
Бухоро олхўрсидан беш дона, Саипстон (олхўриси) дан
йигирма беш дона (олиб), ҳаммаси бир пиёла сувда ярим
қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва қант билан
ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Овқат учун чала туйилган нўхат суви, нўсти туширил-
ган мош, жўжа-товуқ ёки эчки гўшти, ҳўл кашнич, қа-
тиқ, тамриҳиндий суви ичилади ва ейилади.

Рубой:

Ҳар кимнинг касаллиғи сафродан пайдо
бўлса,

Сафрони йўқоғиш учун,
Гунафша ҳабби, сурги нуқуъи,
Ёки анор суви билан тоза пирхаштин
ичиши керак.

Гунафша ҳаббинн тайёрлаш усули: гунафшадан икки дирам, турбуддан бир дирам, чучукмия ва сариқ ҳалила пўстининг ҳар биридан ярим дирамдан, маҳмуда-и маш-во ва Рум арпабодиёнининг ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳаммасинн туйиб, элаб, сув билан ҳамир қилинади ва ҳаб боғлаб ютилади.

Сурги нуқузинн тайёрлаш усули: тоза санои маккийдан беш миққол, сариқ ҳалиланнинг пўстидан уч миққол, сачратқи уруғининг чала тўйилганидан ва дарё нилуфарининг гулидан икки миққолдан, тамарҳиндийдан ўн миққол ва Сабистон олхўрисидан ўттиз дона (олиб) устидан босадиган даражада сув қуйиб, эрталаб тозаланади. (Сўнг) йипирма миққол ширадор ширхияштни ўша сувда эритиб, тозалаб, ярим қайноқ қилиб ичилади.

Анор суви ва ширхияштни тайёрлаш усули: йипирма миққол ширхияштни йипирма миққол гулобда эритиб, тозалаб, ичидаги нарсалари билан бирга сиқиб олинган қирқ миққолли майхуш анор сувига қўшилади ва эрталаб ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Судои балғамий, яъни балғамдан пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — бошнинг оғир бўлиши, уйқунинг кўплиги, аъзоларнинг бўшашиши.

Рубоий:

Ҳар кимда бош оғриғи балғамдан пайдо
бўлса,

«Қуст ва фарфийон ёғини сурка!» деб айт.

Арпабодиён қайнатмаси ҳамда асалдан

шарбат қилсин,

Овқати учун каптар (гўштин) тоқсин.

Қуст ёғини олиш усули: қуст — тўрт миққол, Цейлон долчинн, мурч, назла ўти ва фарфийоннинг ҳар биридан уч миққолдан, қундуз қиридан икки миққол (олиб), ҳаммасинн чала туйиб, бир пиёла сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва саксон миққол зайтун ёки кунжут ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади.

Фарфийон ёғини олиш усули: фарфийон, қуст ва тоғ ялтизининг ҳар биридан икки миққолдан, қундуз қири ва назла ўтининг ҳар биридан бир миққолдан, етмак ва тоғ майшининг ҳар биридан бир миққолдан (олиб), чала туйиб, бир пиёла шарбат ёки сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва унга етмиш миққол зайтун ёки кунжут ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади.

Арпабодиёни қайнатиш усули: ярим сиқим арпабодиён бир пиёла сувда қайнатилади. Ярм қолганда тозаланади ва ўн мисқол асал билан ширин қилиниб, ярм қайноқ ҳолда ичилади.

Балгамли касалликларда балғам пишгандан кейин, унинг (пишган-пишмаганик) белгисини сийдик ранги, қуюқ ёки суюқлигининг мўътадиллиги ва бошқа (нарсаси) лардан билгандан кейин, (беморга) бериладиган сурғи (дори) ларга ишора.

Мунзиж, яъни балғам пиширувчи дорининг таркиби: бодён, лимон исли райҳон, Рум арпабодиёни ва сумбулсочининг ҳар биридан икки мисқолдан, анжирдап беш дона (олиб), ҳаммасини бир пиёла сувда ярм қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва ўн мисқол асалли гулқандни мазкур сувда эритиб, тозалаб, ярм қайноқ ҳолда ичилади. Нўхат шўрвадан овқатга ейилади.

Асалли гулқандни тайёрлаш усули: ярим ман қизил гулнинг ҳўл гулбаргини эзиб, бир ман асалга қўшилади. Қирқ кун офтобга қўйиб қўйилади. Ёки гул баргининг қуруғидан ярим сиқим олиб туйилади ва гулоб билан аралаштириб, икки соатча ивитиб қўйилади. (Сўнг) бир пиёла асалга солиб, икки-уч бор қайнатилади.

Рубоий:

Балгамдан агар сенда пллат пайдо бўлса,
Гавдангни оёқдан қулатмасдан аввал
Истамаҳийиқун ёки иёраж ҳабб билан,
Ёки қуқоё ҳабби билан суриб чиқар.

Истамаҳийиқун ҳаббининг таркиби: турбуд, Сокатра алоийи ва нил уруғи — ҳар биридан ярим дирамдан, чилноя ва сариқ ҳалила пўсти — ҳар биридан чорак дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг эти ва маҳмуда — ҳар биридан ярим донгдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. (Сўнг) ярим дирам дарахт пўкагини (туйиб), қил элакдан ўтказиб, уларга қўшилади ва бодён ёки петрушка суви билан ийланади ҳамда ҳаб боғлаб ютилади.

Иёра ҳаббининг таркиби: турбуд — бир дирам, нил уруғи ва Рум арпабодиёни — ҳар биридан ярим дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг этидан ярим донг, Ҳинд туз — икки донг, буларнинг ҳаммаси туйиб, эланади. Ярм дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, ярм дирам иёра-и фикродан ҳам қўшиб, бодён суви билан ҳамир қилинади ва ҳаблар боғлаб ютилади.

Иёра-и фикро ҳаббининг таркиби: мастаки, заъфарон,

сумбул, балзам дарахтининг дони, балзам удн, туйқўт, Цейлон долчини ва долчининг ҳар биридан бир мисқолдан, Сокатра алойидан саккиз мисқол, баъзилар ўн олти мисқол дейишади (олиб), туйиб, элаб, шишада сақланади.

Қўқоё ҳаббининг таркиби: Сокатра алойи, эрмаи пи-раси ёки унинг барги ва мастаки — ҳар бирдан бир ди-рамдан, маҳмуда ва Абу Жаҳл тарвузининг эти — ҳар бирдан бир донгдан (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, пет-рушка ёки бодён сув билан пиёланади ва ҳаб боғлаб пёра ҳабби қаби ютилади.

Судояи савдовий, яъни савдода пайдо бўладиган бош оғриғи. Белгиси — юз рангининг қоралиғи, бўру-нини қуриши, ёмон ҳаёллар.

Рубоий:

Агар бош оғриғингга савдо сабаб бўлса,
Девпечак шарбатини қўлдан берма.
Шарча, угра ва нўхатдан овқат қил,
Бобуна ва бодом ёғидан сурка.

Девпечак шарбатини тайёрлаш усули: етти мисқол девпечакни халтага солиб, бир пёла сувда то девпечак ўзининг мазасини сувга чиқаргунча қайнатилади. (Сўнг) етмиш мисқол оққантни тозалаб, унга қўшиб, қиём қили-нади ва ҳар куни эрталабда бир қошиқ шарбатни етти қошиқ сувга аралаштириб ичилади.

Бобуна ёғини олиш усули: ўттиз мисқол ҳўл бобуна ва юз мисқол кунжут ёғи шишага солинади ва қирқ кун офтобга қўйилади. Ёки қуруқ бобунадан ярим сикимини бир пёла сувда то ярим қолгунча қайнатилади ва тоза-лаб, ярим пёла кунжут ёғи қўшиб, то ёғ қолгунча қай-натилади.

Бодом ёғини олиш усули: ўттиз мисқол пўсти туши-рилган бодом мағзи беш мисқол оққант билан туйилади ва унга бир неча қатра пилиқ сув сепилади. (Сўнг) олов устига қўйиб қўйилган мис идишга шиқаланади. Унда мавжуд бўлган ёғ оқиб чиқади.

Савдовий пилатларда савдо пишгандан кейин, ушнинг (пишган-пишмаганлиги) белгисини спидик рангидан ва бошқа (парса) лардан билгандан сўнг, (берилса) фойда қиладиган сургин (дорин) ларга ишора.

Мунзиж, яъни савдо пиширувчи дорининг таркиби: Рум райҳон, лимон исли райҳон, говзабон, сумбулсоч, бодён, пўсти туширилиб, чала туйилган чучукмия илди-ви — ҳар бирдан икки мисқолдан (олиб), ҳаммаси бир

пиёла сувда қайнатилади. Ярим қолгач, тозаланади ва оққашт билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда пичилади. Нўхат шўрва, семиз мокиён гўшти, долчин, заъфарон ва пемалоқдан овқат қилинади.

Рубонӣ:

Касаллигинг савдодан пайдо бўлса,
Бадапингни савдодан тозаланишини истасанг
Нажоҳ маъжунини ё девпечак ҳаббини,
Ёки устухудус ҳаббини истеъмол қил.

Нажоҳ маъжунининг таркиби: қора ҳалила. Кобил ҳалиласининг пўсти ва пўсти туширилган омила — ҳар бирдан етти мисқолдан, Рум райҳони, девпечак, чилпоя ва турбуд — ҳар бирдан уч ярим мисқолдан (олиб), ҳаммасини туйилади ва эланади. Ювилган ложувард ва қил элакдан ўтказилган дарахт пўкагининг ҳар бирдан икки дирамдан қўшилади. (Буларга нисбатан) икки баравар кўп асал билан аралаштирилади. (Сўнг) бир пичими уч мисқолдан то беш мисқолгача (огирлик)да соққачалар қилиб ютилади.

Девпечак ҳаббининг таркиби: девпечак — бир мисқол, чилпоя — ярим дирам, қора харбақ ва ҳинд тузи — ҳар бирдан чорак дирамдан, Рум райҳони, икки донг олиб, таркиби «Балғамли бош огриғи» да айтилган пёра-и фикродан ва қил элакдан ўтказилган дарахт пўкагидан ярим дирамдан қўшиб, бодён суви билан хамир қилинади ва ҳаб боғлаб ютилади.

Рум райҳони ҳаббининг таркиби: Рум райҳони, девпечак ва чилпоя — ҳар бирдан чорак дирамдан, турбуд, Кобил ҳалиласининг пўсти, сариқ ҳалиланинг пўсти ва Сокатра алойининг ҳар бирдан ярим дирамдан. Абу Жаҳл тарвузининг этидан бир донг (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. Икки донг дарахт пўкагидан қил элакдан ўтказиб, (юқоридагиларга) қўшилади. Сув билан хамир қилиб, ҳаб боғлаб ютилади.

Офтоб иссиғидан пайдо бўладиган бош огриғи. Бунинг белгиси (ва сабаби) — илгарӣ офтобда юрганлик, бош қизиши, огизнинг қуриши.

Рубонӣ:

Ҳар вақт офтобнинг иссиғидан,
Мижозинг ўзгариб, бош огриқ пайдо бўлса,
Гулхайри сувӣ билан пемалоқ ширасини,
Бир-бирига қўшиб, бошингга сурқа.

Ҳаво совуқлигидан пайдо бўладиган бош оғриғи. Бунинг белгиси (ва сабаби) — илгари совуқ ҳавога дуч келганлик, бошнинг совуқлиги, сийдикнинг оқлиги.

Рублей:

Ҳаво совуқлиги таъсир қилиб,
Ундан бош оғриғинг юз берган бўлса
Мурмакий, анбарилодан ва мушкни
Зайтун ёғига аралаштир ва бошга сурма.

Мазкур суртманинг таркиби: туйилган мурмакпй — ярим мисқол, қиздирилган анбарилодан — бир мисқол, мушк: ярим донг, буларнинг ҳаммаси ўн мисқол зайтун ёки кунжут ёғига солинади ва иситиб, ярим қайноқ ҳолда бوشга суртилади.

Бош огрикдаги яхши аломат.

Рубопп:

Бош оғриғи ҳар кимга ранж солган бўлса,
Бошига дард қатралари ёғётган бўлса,
(Агар) унинг бурнидан йиринг ёки қон
келса,
(Албатта) бош оғриғи уни қўйиб юборад.

Бош оғриқда бурундан йиринг ёки қон келиши яхши аломатдир. Чунки, бу модданинг пишганига ва (беморнинг) табиати (бу иллатни) даф қилишга (қодир эканлигига) далолат қилувчидир.

Шақиқа, яъни бош ярмининг оғриши.

Рублей:

Эй шақиқа дардидан азобдаги. (киши),
 Даво ва чора юзидан ниқобни ол.
 Елим билан заъфарон ва афюнни туй,
 Суркаш учун гулоб билан хамир қил.

Мазкур суртманинг таркиби: араб елими — бир мисқол, афюн — ярим мисқол, заъфарон — ярим донг, буларнинг ҳаммасини туйиб, элаб, гулоб билан хамир қилинади ва қозоғга юпқа қилиб суркаб, шақикчага ёпиштирилади.

Сарсом, яъни мияни ўраб турган икки пардадан бирининг ёки ҳар икковининг шишиши. Қондан пайдо бўлганда белгиси — доимий иситма, алжираш, кулш, тилнинг қизариши.

Рубоий:

Дўстлардан бирортасида сарсом юз берса,
(Агар) қондан бўлса, жплонжийда

шарбатини бер.

Мош ва арпадан овқат тайёрла,

Сандал, олма суви, кашнич ва гулобдан лахлаха қил.

Жплонжийда шарбатини тайёрлаш усули: жплонжийда — ярим сиқим, бпр пиёла сувда ярим қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозалабди ва ўттиз мисқол оққантин тозалаб, унга қўшилади ва қуюлгунча қайнатилади.

Зикр этилган лахлаханийг таркиби: ярим дирам оқ сандални етти мисқол олма суви, икки мисқол ҳўл кашнич сувидан, беш мисқол гулобда нвитиб, сўнг шишага солиб, гоҳ-гоҳ бурунга тутлади.

Яна сарсомнинг давоси ҳақида. (Сарсом) сафро молдасидан пайдо бўлса, белгиси — доимий иситма, алжп-раш, бадфеъллик.

Рубоий:

Сарсом сафройингдан пайдо бўлса,

Сафро ва уфунат жойингдан қўзғотса,

(Шунда сен) олхўри нуқуъини ичишинг,

Оёқ-қўлингни эса гунафша гулининг сувига

солишлари керак.

Олхўри нуқуъи — олхўрини тунда сувга солиб қўйиб, эрталаб сузиб ичиладиган сувдан иборат.

Гунафша гулининг суви дейилганда — гунафшанинг сувда қайнатилгани тушунилади.

Яна сарсомнинг давоси ҳақида. Агар у балғамдан пайдо бўлса, белгиси — доимий мулойим иситма, алжп-раш.

Рубоий:

Агар сарсомнинг балғамдан пайдо бўлган

бўлса.

Ғам-даридан эса жоминг тўлиб тошган

бўлса,

Балғамни (йўқотиш) чорасини кўриш лозим,

Унинг йўқолишидан мақсаднинг ҳосил

бўлиши мумкин.

Балғамли иситма чораси «Иситмаларни даволаш» да баён қилинади.

Сарсомда ёмон аломат. *

Рубойй:

Ҳар ким сарсомдан қийпичиликка тушган
бўлса,
Беҳушлик тўшағида қийналиб ётган бўлса,
Агар унпиг сийдиги сув рангида кўринса,
Бу ўлим келишига далолат қилади.

Сарсомда сийдикнинг сувга ўхшаши ўлимга далолат қилади. Чунки, у модданинг мияга томон бутунлай ҳарфат (қилгани)га далилдир.

Сарсомда яхши аломатлар.

Рубойй:

Сарсом иллат асбобини сен томон олиб
келса,
Оғриқ гуфайли сени паршон сўзлатаётган
бўлса,
Агар мақъад томirlларинг мунтафих бўлса.
Саломатлик у пайтда сенга ўз юзини
кўрсатади.

(Мунтафих ва) интифох — шамолламоқ ва шишмоқдир.

Нисён, яъни унутиш. Балғамдан бўлганда, белгиси — бошнинг оғирлиги, буруннинг ҳўллиги, оғиздан сув оқиши ва уйқунинг кўплиги.

Рубойй:

Нисён иқболнингга чанг солса,
Ундан аҳволинг ҳамма вақт паршон бўлса,
Ҳар куни моддат ал-ҳаётдан бир мисқол
(есанг).

Уни йўқотпш учун етарли бўлади.

Моддат ал-ҳаёт, уни яна «Файласуфлар маъжуни» ҳам дейилади, таркиби шундай: чилғуза мағзи, кокос ёнғоғининг мағзи, — ҳар биридан ўн мисқол, уруғи чиқариб ташланган майиздан ўттиз мисқол (олиб) гуйилади ва уч юз мисқолли эритилган асалга аралаштирилади. Мурч, узунмурч, зашжабил, долчин, сариқ ҳалила ва омиланнинг пўсти, «тулки мойги», чакамуғ, зированди мадхариж, бобуна томри — буларнинг ҳар биридан икки мисқолдан (олиб), туйилади ва элакдан ўтказилади. (Сўнг) ҳам-

маспни ўзаро аралаштириб, бир мисқол оғирликда юмалоқлаб ютилади ва кабоб ёки қуритилган гўштдан овқат қилиб ейилади.

Хумқу риъванат — фикрнинг бузиллиши ва нуқсон топишдан иборат. Хўл-совуқдан пайдо бўлса, белгиси — бошнинг оғирлиги ва уйқунинг кўплиги, совуқ ёки хўл нарсалардан зарар кўриш.

Рубоий:

Эй қадри хумқу риъванатдан наст бўлган
(киши),
Бу иллатдан пшингда юз турли шикасталик
бўлса,
Ҳар кун балодур маъжундан бир
дирамдан е,
Бу балодан шу билан қутуласан.

Балодур маъжунини тайёрлаш усули: назла ўти, мурч, узуммурч, қуст, игир, седаи — буларнинг ҳар биридан ўн мисқолдан, газак ўти, гентиана илдизи, зпрованди мадхарж, қундуз қири, чакамўғ, дафна дони, хардал — ҳар биридан беш мисқолдан (олиб), ҳаммаси тўйилади ва унга икки юз эллик мисқол эритилган асал, ўн мисқол ёнғоқ мойи, тўрт ярим мисқол балодур асалидан қўшиб, бир дирам оғирликда юмалоқлаб, ҳар кун эрталаб ютилади. Кабоб ёки қуритилган гўштдан овқат ейилад.

Ёнғоқ мойини олиш усули: ўттиз мисқол ёнғоқ мағзи беш мисқол оққант билан бирга тўйилади ва бир неча қатра памакоб сепилади. (Сўнг) «Судоъ-и савдовий» да айтилган бодом ёғини олиш усули билан ёғ олилади.

Балодур асалини олиш йўли: балодурни дарахтга ёппшиб турган томонидан то асали кўрингунча қирқилади. Сўнг уни қиздирилган пўлат омбур билан ушланади ва балодурни настга энгаштириб сиқилади. Ичидаги асали оқиб чиқади.

Жумуд — бемордаги ҳис-ҳаракатнинг йўқолиши, бундан аввал қандай ҳолатда турган бўлса, шу ҳолатда қотиб қолишдан иборат.

Рубоий:

Ўзинг беҳабар ҳолда қотиб қолиш юз
берса,
Илгари сенда пайдо бўлмаган бу ранж (энди)
пайдо бўлса

Даво аҳли сенга амални буюрсалар.
Йўқолган саломатлик тезда пайдо бўлади.

Яна жумуднинг давоси ҳақида.
Рубобий:

Ҳар вақт жисмингда жумуд ривож олса,
Ундан сиҳҳатинг матоси талон-тарож
бўлади.

Сени даволашни бўйнига олганлар,
Савдо хилтини чиқаришлари керак.

Беҳушликда савдо хилтини йўқотиш қуйида зикр этиладиган ҳуқна орқали қилинади. Ҳушёрликда эса «Судоъ-и савдовий»да айтилган сургилардан бири билан қилинади.

Савдонин сурадиган ҳуқнанинг таркиби: тоза санойи маккий — беш мисқол, чала туйилган чилпой — уч мисқол, гунафша, бодён, сумбулсоч, бобуна ва иллуфар танасп — ҳар биридан икки мисқолдан, Санистон олхўрсидан ўттиз дона (олиб), ҳаммасини бир коса сувда қайнатилади. Ярим қолгач, тозаланади ва қизил шакар ва фулус, яъни хиёршанбарнинг ҳар биридан ўн мисқолдан (олиб), ўша сувда эритиб, тозалаб, ҳар бирининг тайёрлаш усули «Судоъ-и савдовий»да ўтган бодом ёғидан икки мисқол ва бобуна ёғидан уч мисқол (қўшиб), тозалаб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.

Субот — ғоят оғир уйқу. Балғамдан бўлганда, белгисп — оғиздан сув оқиши, буруннинг намлиги, томпрнинг мулойим уриши, сийдикнинг оқлиги.

Рубобий:

Ҳар кимда субот бўлса, тузатиш учун,
Эртаю-кеч ҳаракатда бўлиши керак.
Сода ва муқлдан шиеф қилсанг,
Бу унинг саломатлик эшигига калит
бўлади.

Мазкур шиефнинг таркиби: кўк муқл — бир мисқол, арман содаси ёки туз — ярим мисқол, (булар) туйилади ва эланади. (Сўнг) бодён сувига аралаштирилиб, шиеф қилинади.

Бу рубобий ҳам субот давоси ҳақида:

Субот иллатидан қарахт бўлганинда,
Баданинг музга ўхшаб қотиб қолади.

Агар сен учун амални ишга солишмасан,
Сенинг гамингдан дўстларинг «оҳ-воҳ»
қилишга мажбур бўлади.

Субот ҳамда барча балғамдан бўлган пллатларга наф қиладиган ҳуқнанинг зикри: санои маккий — беш мисқол, хотинак супурги, сумбулсоч, бодён, шибит ва бобуна — ҳар биридан икки мисқолдап, анжир — беш допа, (буларининг) ҳаммаси бир коса сувда қайнатилади. Яримга келгач, тозаланади ва ўн мисқол каллақанд ёки қизил шакар, икки мисқол кўк муқл, икки дирам табиий арман содаси ёки тузун ўша сувда эритиб, тозалаб, бир мисқол гурбуд ва ярим мисқол занжабилни туйиб, элаб, беш мисқол кунжут ёғидан қўшиб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.

Саҳар — мўътадилликдан ўтган уйқусизлик. Сафродан юз берса, белгиси — кўз ва буруннинг қуриши, сийдикнинг саргайиши.

Рубоий:

Сафро сабаб бўлиб, уйқунг келмаса,
Унинг сургисини ичсанг соз бўлади.
(Бадан) тозалангач ҳар кун,
Кўкнор суви ва арна сувидан нутул
қилишинг керак.

Нутул шундай сувки, (сувда) дориини қайнатиб, аъзога сепилади.

Яна саҳар давоси ҳақида.

Рубоий:

Уйқусизлигинг агар ҳаддан ошган бўлса,
Ақл аҳли ёқтирган афюнни
Бодом ва гунафша ёғида эритиб,
Ҳар кун бироздан бошингга сурма.

Гунафша ёғини олинш усули: гунафша гулининг ҳўл баргидан ўн беш мисқол, тайёрлаш усули «Жумуд» ботида айтилган бодом ёғидан юз мисқол олиб, пишпага солиб, қирқ кун офтобга қўйилади ёки қуритилган гунафша гулидан ярим спқим олиб, бир пиёла сувда қайнатилади. Яримга келгач, тозаланади ва ярим пиёла бодом ёғидан қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади.

Саҳар, яъни уйқусизликдаги ёмон аломат.

Рубоий:

Ҳар вақт беморингни уйқуси келмаса,
Уни тузатишга киришсанг бўлаверади.
Агар уйқусизлик билан бирга қуруқ йўтал
ҳам бўлса,
(Унда) тегма, уни ажал уйқуси олиб
кетади.

Жунуш, яъни жиннилик.

Рубой:

Ҳар ким жиннилик тўрига тушган бўлса,
Аввал унга савдо сургисини берип керак.
Сўнг кўнглидан ғамни қувиб шод қиладиган,
Муаддилотлардан берип керак.

Шодлантпрадиган муаддилотлар совуқ мижозлилар
учун, масалан, уд ва анбар, пссиқ мижозлилар учун сан-
дал ва камфора кабилардир.

Яна жинниликнинг давоси ҳақида.

Рубой:

Ҳар қандай тапдан ақл қочган бўлса,
Унда жинниликнинг асар ва аломатлари
бўлади.
(Унинг) кўзи ҳаммаша гўзалларнинг юзида,
Қулоғи эса доим чанг, пай, уднинг
овозида бўлсин.

Яна жинниликнинг давоси ҳақида.

Рубой:

Баданинда савдо хилти кўпайган бўлса,
Жинниликнинг шу важдаш юз берган бўлса,
Қизил майдан доимо ичишнинг керак,
Оловдан тутул кетган каби бундан
касалик кетади.

Ишқ — васваса касали бўлиб, у меланхолияга ўхшай-
ди. Бекорчи, дайди кишиларда гўзаллар билан кўп ало-
қада бўлиш ва уларнинг ҳусну-шамойили ҳақида кўп
ўйлашдан пайдо бўлади. Белгиси: юз сариқлиги, оғиз-
нинг қуриши, уйқусизлик, оҳ-воҳ, томирнинг, айниқса
маъшукни кўрганда ёки номини эшитганда, маъшук ма-
ҳалласидаги кишилар ҳақида гапирилганда ҳар хил
урши.

Рубойй:

Ҳар ким садоқатли ошиқ бўлса,
Ишқнинг тавру-тариқида содиқ бўлса,
Ҳозир табиб учун бу мафтунга,
Давоси висолдир, агар имкони бўлса.

Агар висол муяссар бўлмаса, бирор киши топилади ва у маъшуқ ҳақида нафратлантирадиган ёқимсиз ва хувук гапларни гапирди. Ёки ошиқ уйлантириб қўйилади. Айшу-ишрат ва висол ишқни йўқотувчи ва маъшуқ ҳақидаги фикрни даф этувчидир. Бу касаллик баъзи кишиларда гўзал юзлар тимсолида худо жамолини мушоҳада қилишдан келиб чиқади. Баъзиларда эса (инсон) юзисиз ҳам рўй беради.

Садар, яъни ўриндан турилганда кўзнинг тиниши. Балғам буғидан бўлса, белгиси — аъзоларнинг сустлиги, ланжлик ва эсдап чиқариш.

Рубойй:

Ҳар кимсанинг ичи буғ қўзғотса,
Ўрнидан турганда кўз олди қоронғи бўлса,
Қабоддан ёки қотирилган гўштдан ейиши,
Саримсоқ, пийёз, шунга ўхшашлардан парҳез
қилиши керак.

Дувор, яъни бош айланиши. Балғам буғидан бўлса, белгиси — бошнинг оғирлиги, буруннинг намлиги, томпрнинг мулойим уриши.

Рубойй:

Буғнинг дастидан кишининг боши
айланганда,
(У) кичик атрифулдан ейиши керак.
Ичимликдан унга лимон шарбатин ичириш,
Емишдан эса кабоб едириш керак.

Кичик атрифул (атрифул хўрд), уни (арабча) атрифул сағир ҳам дейишади, таркиби шундай: қора ҳалила, омила. Қобил ҳалиласининг пўсти, сарпқ ҳалиланинг пўсти ва балила пўсти — ҳар биридан ўн мисқолдан, ҳаммаси бирга туйилади, эланади, сўнг тайёрлаш усули «Саҳар» да ўтган бодом ёғидан йигирма мисқол қўшиб, қўл билан ишқаланади. Сўнг бир юз эллик мисқол асалга аралаштирилиб, ҳар куни икки мисқол вазнида юмалоқлаб ютилади.

Лимон шарбатини тайёрлаш усули: саксон мисқол оққантни тозалаб, яхши қуюлгунча қайнатилади. Қозонни оловдан олиб, йигирма мисқол лимон суви қўшилади.

Саръ — (тутқаноқ) маълум ва машҳур (иллат) дир. Белгиси — барча турларида бошнинг оғир бўлиши, тил ости томирларининг яшиллиги.

Рубойй:

Тақдир ҳар ким учун тутқаноқ иллатини
пайдо қилса,
Хўл мевалардан парҳез қилиши керак.
Эчки гўштини ейишдан умидини узиши,
Бўйнига эса уди салиб осиб юриши керак.

Яна сарънинг давоси ҳақида.

Рубойй:

Тақдирдан бўлиб, ишинг тутқаноқ билан
туғаса
Агар қон аломати кўринса, қон олдир.
Агар бошқа хилт сабаб эканлиги аниқ
бўлса,
Сурги нч, саломатлигинг шу нарса билан
бўлади.

Сакта — барча аъзолардаги сезги ва ҳаракатнинг йўқолишидан иборат (бир иллат) дир. Қондан юз берса, белгиси — томпринг тўлаллиги ва қон ғалаба қилганда бўладиган бошқа аломатлар.

Рубойй:

Ҳар ким сакта ранжи билан оёқдан қуласа,
Ҳам сезги, ҳам ҳаракати шамолга соврилса,
Агар кўз ва юзиди қизиллик кўрсанг,
Дарҳол сарорўй томиридан қон олиш керак.

Сакта бўлган кишининг ўлик ёки тириклиги қуйидаги рубойдан билинади:

Сакта эгасининг нафаси суст бўлса,
Ҳатто унинг тириклиги шубҳали бўлса,
Унинг кўзига боққан пайтингда,
Аксинг кўринса, демак тирик бўлади.

Кобус — (босинқираш), буни Ҳиротнинг авом халқи «Абдул жинна» ҳам дейишади. Қондан юз берса, белги-

си — кўзнинг қизиллиги, уйқунинг кўнлиги, томирлар-
нинг тўлаллиги, балгамдан юз берса (белгиси) — унуттиш,
гаранглик, савдодан юз берса (белгиси) — кўз, юз ва
буруннинг қуриши, рангининг қоралиги ва бузуқ фикр-
лар.

Рубойи:

Кишида босинқираш иллати юз берганда,
Уйқудан ором ололмаслик юрагини
қийнайди.

Қандай модда унга сабаб бўлса,
Ўша моддани тандан қувиш керак.

Яъни, агар моддаси қон бўлса, қон олдириш керак.
Агар бошқа хилт бўлса, шунга мос сурги бериш керак.

Кобус (босинқираш) иллатида ёмон аломат:

Ҳар кимда босинқираш иллати кўп бўлса,
Ақлсизлик қилиб, даволаш пайпдан бўлмаса,
Охири у ё жинни бўлади,
Ёхуд тутқаноқ ё сақта бўлади.

Хадар, яъни аъзоларнинг увишиб қоллиши. Агар ҳўл-
совуқ моддалардап юз берса, белгиси — сплаганда совуқ
бўлиши, оғизнинг намлиги, ланжлик ва паришонхотир-
лик.

Рубойи:

Кипшининг бирор аъзосида увушиш юз берса,
Давосига қусишни буюрмоқ лозим.
Шундан сўнг то саломатлиги қўлга
киргунча,

Қуст ёғидан суркаш керак.

Балғамни қусиш билан йўқотадиган дорининг тарки-
би: турп уруғи, укроп, тарошланган ва чала туйилган
чучукмия илдири, майдаланган паргис пиёзи, ҳар бири-
дан ўп мисқолдан олиб, сўнггра ҳаммасини бир коса сувда
ярми қолгунча қайнатиб, сўнг сузилади. Ўн беш мисқол
асал ва бир диграм арман содаси ёки туз мазкур сувда
эритилади. Сўнг сузиб, бир қошиқ сирка қўшиб ичпилади.
Қоринни (сиқиб) ва кўзин юмиб, қусишга ёрдам қили-
нади. (Қуст ёғини олиш усули «Судоъ-и балғамий» да
зикр этилди).

Фолиж, яъни бадан тенг ярмининг узунасига ҳиссиз

ва ҳаракатсиз бўлиб қолиши. Балғамдан юз берса, белгисп — юзини оқлиги, буруннинг намлиги, паришонхотирлик.

Рубоий:

Фалаждан кишининг ҳаётига совуқлик тушса,
Ярим бадани ҳаракатдан ажралади.
Биринчи кундан то

тўртинчи кунгача

Асал сувидан бошқа нарса емаслиги керак.

Асал сувини тайёрлаш усули: ўн мисқол асални юз мисқол сувда то етмиш мисқол қолгунча қайнатилади. (Сўнг) учга бўлинади ва ҳар куни бир қисминини беш мисқол гулоб билан ичилади.

Рубоий:

Фалаж бўлган киши тўртинчи кун келганда,
Мои усулдан шарбат ичиши лозим.

(Ҳамда) каптар боласининг гўштин, нўхат

шўрва,

Зира, заъфарондан овқат қилиб бериш

керак.

Мои усулнинг таркиби: арпабодиён томирининг пўсти, петрушка томирининг пўсти, ковул томирининг пўсти, қорачайпр томирининг пўсти — ҳар биридан бир мисқолдан олиб, бир пиёла сувда ярми қолгунча қайнатилади. (Сўнг) тозаланади ва ўн мисқол асал билан ширин қилиниб, ярим қайноқ ҳолда ичилади.

Яна фалажнинг давоси ҳақида.

Рубоий:

Фалаж бўлган кундан ўн тўрт кун ўтгач,

Даволовчи амал учун қўл урмоғи лозим.

Сурги доридан икки-уч бор берганда,

Касал учун сиҳҳат юз кўрсатиши мумкин.

Барча балгамли касалликларга, (жумладан) фалажга ҳам наф қиладиган амалнинг таркиби: тоза санои маккий — беш мисқол, чала туйилган чилпоя, хотинак супурги — ҳар биридан уч мисқолдан, петрушка уруғи, Рум арпабодиёни, бобуна ва шивит — ҳар биридан икки мисқолдан, Абу Жаҳл тарвузининг гўштидан икки дирам (олиб), ҳаммаси бир коса сувда ярми қолгунча қайнати-

лади. (Сўнг) тозаланади ва етти дирам арман содаси ёки туз ва ўн беш дирам асални ўша сувда эритиб, тозалаб, тайёрлаш усули «Жумуд» да айтилган бобуна ёғидан беш мисқол қўшиб, ярим қайноқ ҳолда ҳуқна қилинади.

Рубоий:

Фалаж бўлган киши тузалашга яқинлашиб
қолса,
Мунзиж, сурги ва амалдан фойдалар кўрса,
Қуст, фарфиюн ва седана ёғидан,
Имкон борича сурмамоқ керак.

Қуст ёғини олиш усули «Хадар» да, фарфиюн ёғини олиш усули «Судох-и балғамий» да айтиб ўтилди.

Шуниъ, яъни седана ёғини олиш усули: седана — йп-гирма мисқол, аччиқ бодомнинг пўсти туширилган мағзи — ўттиз мисқол, оққант — беш мисқол, ҳаммаси туйилади, сўнг «Нисён» даги ёнғоқ ёғини олиш усули бўйича ёғ олинади.

Лақва, яъни кўз, юз ва лабнинг қийшайиши.
Рубоий:

Хар кимга лақва касаллиги яқинлашса,
Сипҳат қуши уларнинг тузоғидан кетса,
Мускат ёнғоғини кечаю-кундуз,
Оғзида сўриб юрса, фойда қилади.

Яна лақва давоси ҳақида:

Лақва бирор кимса томонга юз қўйса,
Сипҳатни қўлдан кетади ва касаллик юз
беради.

Агар иёраж ҳаббидан икки-уч бор еса,
Бу иллатдан бутунлай қутулиб кетади.

Иёраж ҳаббини тайёрлаш усули «Судох-и балғамий» да зикр этилди.

Хар кимга лақвадан кулфат етса,
Ушбу насиҳатимни ёдида сақласин.
Чиний ойнани юзига тутиб,
Қоронғи уйда бир неча вақт (қараб)
ўтирсин.

Чиний ойна — мис толдан қилинган ойнадир.
Раъша, яъни аъзоннинг қалтираши. Ҳўл-совуқ модда-

дан бўлса, белгиси: унутиш, аъзоларнинг огирлиги, чан-
қамаслик. Агар шароб ичишдан ёки жимоъ қилишдан
бўлса, белгиси шу сабабнинг ўзи.

Рубойй:

Ҳар ким балғам қўшлигидан қалтпроқ бўлса,
Шунга мунособ сурғи бермоқ керак.
Агар шароб ичиши ёки жимоъи сабаб бўлса,
Май ичишдан ва алоқа қилишдан тийилиши
керак.

Ихтилож, яъни аъзоннинг учиши. Агар доимий бўлиб,
юзда бўлса, лақванинг бошланишидир. Агар қоринда
бўлса, тутқаноқнинг бошланиши. Агар биқинда бўлса,
кўкрак атрофидаги, биқинга яқин парданинг шиша бош-
лаганининг белгиси. Агар баданининг барчасида бўлса,
сактаннинг бошланишидир.

Рубойй:

Бирор кишининг аъзоси учишга одат пайдо
қилган бўлса,
У аъзога қиздирилган туз босиш керак.
Агар бу усули билан йўқолмаса;
Бадани тозалайдиган ҳабдан бериш керак.

Бадани ғализ хилтлардан тозалайдиган ҳабнинг тар-
киби: Сокатра алоий — бир мисқол, гурбуд — бир дирам,
нил ўсимлигининг уруғи, арпабодиён — ҳар биридан бир
дирамдан. Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, Ҳинд тузи, кўк
муқл, катино — ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳамма-
сини туйилади ва эланади. Икки дирам дарахт пўкағни
қил элакдан ўтказиб, қўшилади ва петрушка ёки арпабо-
диён суви билан ҳаб боғлаб ютилади.

Ташаннуж, яъни аъзоннинг тортишиши. Балғамдан бўл-
ганда белгиси: аъзоннинг огирлиги, унутиш, сийдикнинг
оқлиги.

Рубойй:

Сенинг аъзонгда балғамдан тортишиш пайдо
бўлса,
Меҳнатнинг ортиб, роҳатнинг кам бўлади.
Тезроқ танқия қилишга урин, бўлмаса уни
даволаш,
Мустаҳкамланиб олгандан кейин қийин
бўлади.

Тамаддуд, яъни аъзонинг тўғри туриб қолиши. Агар ҳўл-совуқ моддадан бўлса, белгиси: силанганда баданнинг совуқлиги, аъзонинг оғирлиги, томирнинг мулойим уриши.

Рубой:

Ҳар ким тамаддудга гирифтор бўлса,
Сурги ҳабларидан (ютпб), фойда кўргандан
кейин

Баданига сиртлоннинг ёғидан,
Ёки айиқнинг ёғидан суркаш керак.

Сурги ҳаббини тайёрлаш учун «Ихтилож» да баён қилинди.

Кўз касалликлари

Билмоқ керакки, кўз етти қатлам ва уч суюқликдан иборатдир. Булар ҳаво тегиб турадиган томондан тартиб билан баён қилинад: эт қатлами, мугузсимон қатлам, «ўргимчак» қатлами, музсимон суюқлик, шипасимон суюқлик, тўрсимон қатлам, «қоғоноқсимон» қатлам, «ўқ-ёй» қатлами. Худо тўғриси билувчироқдир!

Барад — киприк ўсадиган жойда қовоғнинг пчки томондан чиқадиган дона.

Рубой:

Кўзинг барад ташвишига мубтало бўлса,
Ақл тадбири билан чоранг осондир.
Эрон қавраги, ангуза ва ушшакни сирка
билан бирга,
Кўзингга қўйсанг барадни йўқотади.

Шаър-и мунқалиб ва шаър-и зонд — эгри ўсган ва ортиқча киприк маъносиди.

Рубой:

Агар киприк эгри ва ортиқча бўлса,
Димоғни тозалаш учун ҳаракатда бўл!
Тозаланиш бутунлай ҳосил қилинганч,
Ташмир қилдир, худо сенга мададқордир.

Ташмир — кўз қовоғини кесишдир. Буни қаҳқоллар (яхши) биладилар.

Сулоқ бу кўз қовоғининг қалинлашиши, қизариши

ҳамда киирикларнинг тўқилишидан киноядир.

Рубой:

Кўз мижжангда қалинлашув пайдо бўлса,
Мендан фойдали сўзларни ёд ол!
Товуқ тухумининг оқини ва семизўт
баргини,

Гул ёғига қўш ва боғла.

Гул ёғини тайёрлаш усули: қизилгулнинг ҳўл гулбар-
гидан ўн беш мисқол, кунжут ёғидан юз мисқол (олиб),
пишага солинади ва қирқ кун офтобга қўйилади ёки
қизилгулнинг қурган гулбаргидан ярим спқим (олиб),
бир пиёла сувда (сувинг) ярми қолгунча қайнатилади.
(Сўнг) тозаланади ва ярим пиёла кунжут ёғи қўшиб, то
ёг қолгунча қайнатилади.

Ширноқ — кўзнинг устки қобиғида ёғнинг кўнайиши.
Белгиси: кўзни очиш вақтида кўз устки қобиғининг оғир
бўлиши.

Рубой:

Мижжангда агар ширноқ пайдо бўлса,
Ғамхўр дилинг ғам уйига айланади.
(Унга) дастқори қилмагунларича,
Тузалиши водир ишлардандир.

Ғарб — кўзнинг бурун томонидаги бурчагига чиқади-
ган яра. Белгиси: бармоқ билан эзсалар, йиринг ёки зар-
доб чىқади.

Рубой:

Кўз бурчагинг шишса ва ёрилса,
Унинг номм ғарбдир, эй саҳоват қони!
Агар мошини эзиб (устига) қўйилса,
Соғлиқ юз кўрсатишга умид қилса бўлади.

Жараб — кўз ички гомонининг қўполлашуви. Са-
бал — кўз оқида жойлашган томирга ўхшаш, бир-бирига
чирмашган парда. Жарабнинг пайдо бўлиши бурақия
сувида. Сабалнинг туғилиши эса мияни тўлишидан ва
кўз томпрларининг катталашувида.

Рубой:

Жарабни йўқотиш учун кўк шиёф керак,
Сабал учун қизил шиёф керак.

Жараб билан сабал бирга бўлса,
Фойда етказиш учун зурури ағбар керак.

Кўк шиефни тайёрлаш усули: зангор — уч дирам, кумуш кукуни, араб елими, қалай упаси — ҳар биридан икки дирамдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. (Сўнг) пчида қаврак елими эритилган газак ўтининг икки ярим дирамли сувига солиб, тозалаб, хамир қилинади ва шиефлар ясалади.

Қизил шиефни тайёрлаш усули: ювилган шодана — олти дирам, араб елими — беш дирам, куйдирилган кумуш ва куйдирилган сариқ зок — ҳар биридан икки дирамдан, зангор — икки ярим дирам, заъфарон ва мурмакпий — ҳар биридан бир ярим донгдан, Сокатра алоий ва афюп — ҳар биридан ярим дирамдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. (Сўнг) сув қўшиб, шиефлар тайёрланади.

Дузур ағбарни тайёрлаш усули: ювилган тўтиё, куйдирилган ших — ҳар биридан икки дирамдан, Миср новоти — беш дирам, тешилмаган марварид — уч дирам, ҳаммасини туйиб, элаб, чангга ўхшагунча салоя қилинади. (Сўнг) кўзга суртилади.

Рамад, яъни кўз оғриғи.

Рубой:

Кўз оғригингдан бир неча кун ўтгандан
сўнг,
Саломатлик оҳусини домга тушириш учун,
Чашхом, Миср повоти ва момиронни,
Чангдек майда қилиб туйиб, кўзга сепиш
керак.

Мазкур дорини тайёрлаш усули: пўсти туширилган чашхом — икки мисқол, Миср новоти, Чин момирони ёки анзарут, яъни бир кеча-кундуз эшак сутига солиб қўйилган ва сояда қуритилган гўштхўра, ҳар биридан бир мисқолдан (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, чангга ўхшагунча салоя қилинади.

Турфа — кўз оқида бўладиган қизил ёки кўк нуқта.
Рубой:

Эй (одам), кўзингга хол тушса,
Бу ҳолдан кўнглинг паришон бўлса,
Кундур тутунига кўзингни тутсанг,
Йўқолмаса нодир ҳолдир.

Рублѣй:

Рушноё дориспнинг таркиби: куйдирилган мис ва ювлган шодана — ҳар бирдан пкки дирамдан, мурч, узунмурч, заъфарон, Абу Жаҳл гарвузпнинг гўшти — ҳар бирдан чорак дирамдан, зангор, Сокатра алойи, арман содаси — ҳар бирдан ярим дирамдан, олтин иқлимийси — бир дирам, ҳаммасини туйиб элаб, чанг шаклига киргунча салоя килинади.

Дамъа, яъни кўздан сув оқиши. Испқдан бўлса, белгиси: кўзнинг қизилиги. Совуқдан бўлса, белгиси: кўзнинг оқлиги.

Рубоий:

Дого (киши) кўздан сув оқишини испиқдан
эканини кўрса,
Бунинг учун сурма фойда эканини билиши
керак.
Бироқ, совуқ миждоз сабаб эканини кўрса,
Кўзга бослиқудан ўзга (дорини)
тортмаслиги керак.

Бослиқунинг таркиби: куйдприлган кумуш — ўн беш дирам, дарё кўпиги, олтин иқлимйёси, Нишонуру тузи, ювилган шодана, қундуз қпри, сурма ва сумбулнинг ҳар биридан икки дирамдан, қаламширмунчоқ ва ушна — ҳар биридан бир дирамдан, Сокатра алойп ва момпсо — ҳар биридан беш дирамдан, мурмакий, нушодир ва зарчава — ҳар биридан уч дирамдан, ҳалпла иўстидан тўрт дирам (олпб), ҳаммасини туйиб, элаб, чанг шаклига киргунча салоя килпнади.

Қархат ал-айн, яъни кўз яраси.

Рублей:

Күзүңгип огришига яра сабабчп бұлса,
Огриқдап гулгун юзингип сарғайтпса,
Миддадан тозалангач, давоси учуп,
Күндүр шпёфипп тайёрлаш керак.

Мидда — касрали «мим» ва нуқтасиз иккиланган «дол» билан — йиринг ва зардоб (демак) дир.

Кундур шиёфининг таркиби: бир кеча-кундуз эшак сутига солиб қўйилган ва сояда қуритилган анзарут гўштхўр, афюн ва катиронинг ҳар биридан бир дирамдан, дарё қундуридан ярим дирам, қалай упасидан саккиз дирам, араб елимидан тўрт дирам (олиб), ҳаммаси туйилади ва эланади. Товуқ туҳумининг оқи билан қорштириб, шиёфлар қилинади.

Баёз — бу кўз қорачиғига тушадиган оқдир.

Рубой:

Кўзингда оқ пайдо бўлганда,
Дори билан уни йўқотиш керак бўлади.
Шақонқ сувини асал билан бирга томпиб,
Кўзингни юмиб-очсанг даво бўлади.

Шақонқ — долақизғалдоқдир.

Интишор, яъни кўз нури турадиган жойдаги анбия-и сақбиянинг очилиши. Агар у оқсилсимон сувининг қўплигидан бўлса, белгиси: очлик ва ризатдан наф топиш.

Рубой:

Агар кўзда интишор пайдо бўлса,
Ғам-алам сабаби муҳайё бўлади.
Агар байзиянинг кўплиги бунга сабаб
бўлса,

(Мияни) тозалаш даво бўлади.

Мияни тозалайдиган ҳабшинг таркиби: Сокатра ало-йи — бир мисқол, турбуд ва сариқ ҳалиланинг иўсти — ҳар биридан бир дирамдан, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, кўк муқл, мастаки, катира — ҳар биридан бир донгдан, ҳинд тузидан бир ярим донг (олиб), ҳаммасини туйилади ва эланади, (яна) бир дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, қўшилади ва бодён сувидан хамир қилинади. (Сўнг) ҳаб боғлаб ютилади.

Зийқ ал-ҳадақа, яъни сақбия анбиянинг торайиши. Агар ҳўлликнинг ғалабасидан бўлса, белгиси: бурушнинг сувлилиги, кўз томirlарининг кўринмай қолиши.

Рубой:

Агар кишида қорачиқ торайиши рўй берса,
Уни нима йўқотишини айтиб берай.

Агар унинг сабаби ҳўлликдан бошқа нарса
бўлмаса,
Йўқотишни заъфарон шпёфи билан амалга
ошпирмоқ керак.

Заъфарон шпёфининг таркиби: заъфарон ва зангор — ҳар биридан бир дирамдан, момисо ва қизил гул, Сокатра алойи, мурмакий, крахмал, араб елими — ҳар биридан бир ярим дирамдан (олиб), ҳаммасини туйилади, эланади ва (ичига) икки дирам қаврак елими солинган сув билан қорштирилади. (Сўнг) шпёфлар қилинади.

Хаёлот — кўз олдида чивин ва пашша каби нарсаларнинг кўриниши. (Агар у) ошқозон буғидан бўлса, белгиси: қорин тўқ найтида кўнайиши, ҳазмнинг бузилиши.
Рубойи:

Ҳар бир кўзга ҳаёлот яқинлашадиган бўлса,
Унинг истирмасида юз офат ва фитна
бўлади.

Унинг сабаби меъданинг буғи бўлса,
Сурги қидир, давоси шу бўлади.

Меъдани ҳар хил хилтлардан тозалайдиган сургининг таркиби: туйилган ва эланган Сокатра алойи — ярим мисқол, қил элакдан ўтказилган дарахт пўкаги — бир мисқол, тайёрлаш усули «Дувор» (боби)да ўтган кичик атрифуддан икки мисқол (олиб), ҳаммасини бирга қўшиб, соққачалар қилинади ва ютилади.

Нузул ал-моъ, яъни нур турадиган жойга сув тушиши. (Агар у) тиниқ ва соф бўлса, бошланишда дори билан, охирида дасткори қилиш билан даф бўлади. Аммо қора, қизил, сариқ, кўк ҳамда қуюлган, қора ва оҳак рангида бўлса, дори билан ҳам, дасткори билан ҳам мутлақо даф бўлмайди.

Рубойи:

Ҳар вақт кўзга сув тушини пайдо бўлса,
Бечора дилнинг сабри барбод бўлади.
Бу (иллат)нинг эгаси заҳаб ҳаббини

истеъмол қилса,
Сихҳат топиб, унинг кўнгли шод бўлади.

Заҳаб ҳаббининг таркиби: Сокатра алойи — бир мисқол, сариқ ҳалила пўсти, мастаки, катино, маҳмуда, заъфарон, буларнинг ҳар биридан бир донгдан, қизил гул-

дан икки донг (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, сув билан хамир қилинади ва ҳаблар боғлаб ютилади.

Ашо, яъни шабкўрлик. (У) кўпроқ қора кўзли одамларда пайдо бўлади.

Рубой:

Байзия қуюқлигидан шабкўрлик юз берган
бўлса,
Юз хил дарду-алам дил сари йўл тошган
бўлса,
Агар асални розёнаж билан бирга суркалса,
Ақллилар назарида албатта наф қилади.

Розёнаж — арпабодёндир.

Жухр, яъни кундузи кўрмаслик. (У) кўпроқ кўк кўзли кишиларда пайдо бўлади.

Рубой:

Худо амри билан кундузи кўрмаслик
иллати,
Кўриш руҳининг суюқлашганидан юз берса,
Бу иллат эгасига даво учун
Мол гўшти билан ҳариса (ейишни) бухормоқ
керак.

Заъф ал-басар, яъни кўриш қувватининг нуқсонга учраши. (Агар у) балғамнинг рутубатидан бўлса, белгиси: балғам ғалаба қилганда юз берадиган ҳар хил белгилар билан бирга кўзнинг оқлиги.

Рубой:

Кўзининг заиғлиги рутубатдан туғилган
бўлса,
Агар унинг сургисини ичсанг саз бўлади.
Мия ва баданинг хилдан тозалангач,
Энди сенга рушноё қуҳли керак бўлади.

Рушноё қуҳлининг таркиби: тешилмаган марварид — бир мисқол, Чин момирони — бир ярим мисқол, арман содаси — икки мисқол, қалампирмунчоқ, заъфарон ва сурма — ҳар биридан ярим мисқолдан, мушкдан бир қийрот (олиб), ҳаммасини туйиб, элаб, чанг шаклига киргунча салоя қилинади.

Қулоқ иллатларининг давоси

Тараш, яъни қулоқ оғирлиги. Агар балғамдан бўлса, белгиси: сезгиларнинг бузилиши, бошининг оғирлиги, уйқунинг кўплиги.

Рубойй:

Эй (одам), сенда қулоқ оғирлиги бўлса,
Агар ҳушёр бўлсанг бир сўз айтаман.
Сабаби балғам бўлса давосига,
Уни ҳайлайдиган дори ичсанг соз бўлади.

Балғамни даф этувчи дорининг таркиби: Сокатра ало-йи — ярим мисқол, Абу Жаҳл тарвузининг гўшти, турбуд, маҳмуда, кўк муқл — ҳар биридан бир донгдан (олиб), ҳаммаси туйилади ва элаиади. (Яна) ярим дирам дарахт пўкагини қил элакдан ўтказиб, (уларга) қўшилади ва петрушка суви билан хамир қилиб, ҳаблар боғлаб ютилади. Балғам даф қилинганч, турп ёғини эрта-лаб ва кечқурун илиқ ҳолда қулоққа томизилади.

Турп ёғини олиш усули: қора ёки оқ турп сувидан саксон мисқол, зайтун ёки кунжут ёғидан йигирма мисқол (олиб), бир-бирига қўшиб, то ёғ қолгунча қайнатилади ёки турп уруғидан кунжут ёғини олиш усули бўйича ёғ олинадн.

Танин, яъни қулоқ овози. Агар сезги қувватидан бўлса, белгиси: сезгиларнинг софлиги. Агар миянинг зафғлигидан бўлса, белгиси — унинг бузилгани.

Рубойй:

Сезги қувватидан қулоқда овоз пайдо
бўлса,
Ақл тақозосича муғаллизот фойдалидир.
Сабаби миянинг кучсизлиги бўлган вақтда.
Бошқа муқаввиётдан суркаш керак.

Муғаллиз (от) деб моддани қуюлтирадиган нарсаларга айтилади, масалан, кўкнор ва салат. Муқавви (ёт) деб аъзо мизожини мўътадиллаштирадиган ва ортиқча (хиллар)ни қабул қилдирмайдиган нарсаларга айтилади, масалан, мрт ва гул ёғи. Гул ёғини олиш усули эса «Сулоқ» (боби)да айтилди.

Бўри. Кимки бўри тишини ўзи билан олиб юрса, унга ҳеч бир йиртқич ҳайвон зарар етказмайди. Бўри тишидан мунчоқ қилиб, ёш болага осиб қўйилса, тутқаноқ (эпилепсия) бўлмайди. Агар бўри тишини ёсуман ёғида бир неча кун сақлаб, сўнг шу ёғни юзга суртилса, ул одамни кўрган ҳар бир кимса унга меҳрибон бўлади.

Кимки бўрининг ўнг кўзини ўзи билан олиб юрса, унга йиртқич ҳайвонлар ва газандалар зарар етказмайди.

Қуланж (колит) касали бор одам бўри терисидан белбоғ боғлаб юрса, қуланжга даво бўлади.

Агар бўрининг ички (чарв) ёғини олиб, қўл ва оёқларга суртилса, совуқ уришдан сақлайди.

Тўнғиз. Агар бирор кимсани плон чаққан бўлса, тўнғиз жигарини шаробга қўшиб еса, фойда қилади. Агар жигарни асал билан қўшиб ейилса, қабзият (ич қотиш) ни йўқотади.

Айиқ. Айиқ кўзини латтага ўраб, иситмалаётган одамнинг (пешонасига) қўйилса, иситмани туширади.

Сиртлон. Сиртлон ўтини олиб, оғриқ кўзга суртилса, шифо бўлади. Сарик касал билан оғриган одамга ҳам суртилса, яхши бўлади.

Сиртлон гўштини истеъмол қилинса, семиртиради.

Агар аёлнинг қорнида ҳомиласи ўлиб қолган бўлса, ундан халос бўлиш учун сиртлон юнгини остида тутатиш керак.

Қоплон. Агар қоплоннинг гўштини сирка билан қўшиб, ниқрис (подагра)си бор одамга берилса, даво бўлади.

Қоплоннинг қонини қуритиб, шакарга қўшиб, майда-лаб, таом ҳазмига қийналаётган одамга берилса, овқати ҳазм бўлади.

Агар унинг терисидан белбоғ қилиб боғлаб юрилса, газандалар ул одамдан қочади.

От. Айтадиларки, отнинг гўшти психиклик бўлиб, меъдани кучли қилади, кўз сувини кўпайтиради.

Кимки от миясини истеъмол қилса, аҳмоқ бўлади.

Агар от миясига нура (оҳак) ва асал қўшиб, малҳам тайёрлаб, жароҳатга қўйилса, фойда қилади. Агар пиширилган от сутини истеъмол қилинса, юз рангини қизил қилади.

От ёғидан малҳам тайёрлаб, жароҳатга қўйилса, яхши бўлади.

Агар бирор кимсани қулоқ оғриғи безовта қилса, отнинг янги тезағи сувини қулоққа томизса, оғриқни қолдиради. Агар от тезағини иссиқ қилиб, ярага қўйилса, тузатади.

Туя. Бу жониворнинг табиати бирорта тўрт оёқлинигига ўхшамайди. Одамга жуда мойил бўлади, лекин узоқ вақт гина сақлаш хусусияти бор.

Агар туянинг ёғини ёсуман ёғи билан қўшиб, баданга суртилса ўша ердан тук чиқмайди.

Туя миясини асал билан қўшиб, биқини оғриётган одамга берилса, яхши бўлади.

Истисқо (сарик сув касаллиги)дан тузалаётган одамга туя сийдигини ҳар куни қирқ миққол қанд билан қўшиб ичирилса, дардидан халос бўлади.

Эшак. Тутқаноғи бор одам эшак териси устида ўтирса, тутқаноғи кетади. Агар эшак териси хонада тутатилса, ўша ердан ҳамма газандалар қочади.

Бурун қонаган вақтда эшакнинг янги тезағидан сиқилган сувни бурунга томизилса, яхши бўлади.

Илон чаққан ерга эшак мияси қўйилса, заҳар таъсир қилмайди, (лекин) кимки эшак миясини еса, жинни бўлиб ўлади.

Қулон (ёввойи эшак). Ёввойи эшакнинг гўшти мўътадил бўлади, уни истеъмол қилинса, ҳам иссиқ, ҳам совуқдан бўлгап бодни қолдиради, лекин мияси ейилса, қўл-оёқни бўшаштиради.

Бирор одамда ниқрис (подагра) бўлса, ёввойи эшакнинг ёғини суртса, фойда қилади. Яна унинг ёғини гул ёғи билан аралаштириб, бурун ва қулоққа томизилса, мия қуришига фойда қилади; ўринни ҳўл қилиб қўядиган одамга ҳам унинг ёғини ейиш фойдали.

Сигир. Жолинус ҳаким айтадики, агар сигир гўштини сирка ва заъфарон билан қўшиб пишириб ейилса, у мўътадил бўлади, бошқа баъзи ҳакимларнинг айтгани бўйича иссиқлик бўлади.

Агар мол гўштини совитиб, қони оқаётган жароҳатга қўйилса, қонини тўхтатади.

Сигир тезағини майдалаб, истисқоси (сарик сув касаллиги) бор одамга берилса, фойда қилади, яна сигир

тезагини илов чаққан жойга пессиқ-иссиқ боғлаб турилса, ваҳар таъспр қилмайди.

Агар бирон кишида шақиқа (мнгренъ) бўлса, сигир ўтини қора майпаз билан эзип суртса, даво бўлади.

Сигир шохини куйдириб, сирка билан қўшиб туриб, эски ярага қўйилса, тузатади.

Қўй. Қўй гўшти пессиқлик бўлади. Уни муттасил истеъмол қилган одамнинг баданидан қуруқлик кетади, қувват пайдо бўлади ва кўзи равшанлашади.

Овози бўғилиб қолган киши қўй сути билан ғаргара қилса, овози очилади.

Суюгини куйдириб, қулни аёл сути билан қористириб, қурт тушган ярага қўйилса, қуртларни ўлдиради.

Қўй тезагини тенг миқдордаги арпа уни билан қористириб, қозонда кўмадиган миқдордаги сув билан сувни тортгунча қайнатиб, шу (аралашмани) қурптиб, майдалаб, сирка билан аралаштириб, доғ тушган юзга суртилса, доғини кеткизади.

Ургочи қўйнинг чарвисини бодом ёки ўрик ёғи билан қўшиб эзип, чаён, илов чаққан жойга қўйилса, фойда қилади.

Эчки. Жолпнус ҳақимнинг буюришича, буйрак оғриғида эчки ўтини шакар билан қўшиб истеъмол қилш керак. Яна унинг ўти қулоқ оғриганда томизилса ҳам фойда қилади. Қуриган ўти эса оғриқ кўзни тузатади.

Эчки ўтини гул ёғи билан қўшиб, пессиқ сувга солиб, нафаси сиққан одамга берилса, албатта фойда қилади.

Эчки ёғини қовуғи бўш боланинг остидан тутатилса, қовуғини мустаҳкамлайди.

Оҳу. Оҳунинг гўшти қуруқ-иссиқлик, ҳам енгил.

Унинг миясини юз фалажани бор одамга берилса, даво бўлади, яна қорни оғриғини ҳам босади.

Қуён. Қуён қонини кўзга тортилса, кўздан ёш оқиши тўхтайдиган, ёғи эса кўз қичишишини кеткизади.

Қуён гўшти ейилса, савдони даф қилади.

Ит. Бирор жойи оғриётган одамга ярим мисқол ит суюгидан берилса, фойда қилади.

Тутқаноғи бор киши ит териси устига ўтпирса, тутқаноқ тутиши тўхтайдиган.

Итнинг янги сийдигини қутурган ит тишлаган жойга қўйилса, шифо бўлади.

Тулқи. Тулкининг қорнини бели оғрийдиган одамга едирилса, оғриғи қолади.

Қора тулкининг чарв ёғини гулсафсар ёғи билан қўшиб, оғриётган тишга томизилса, оғриқни босади.

Шагол. Оқма яраси бор киши шагол териси устида ўтирса, яраси тузалади.

Иссиқ боди бор одамга унинг гўштини, совуқ боди бор одамга эса ёғини заъфарон билан қўшиб ейиш фойдали бўлади.

Мушук. Мушук юрагини бир мисқол шаробга қўшиб ейилса, юрак ва бош оғриғига даво бўлади.

Агар бирор кимсанинг қорни оғриётган бўлса, мушук ёғини гул ёғи билан қўшиб суртиши керак.

Топбақа. Топбақа косасини куйдириб, кулини гул ёғи билан қўшиб, оқма ярага суртилса, фойда қилади.

Барас (пес) бўлган одам гўштини истеъмол қилса, тузалади.

Сичқон. Қўланжи бор одамга бир мисқол сичқон тезагини остидан тутатиш фойда қилади.

Кўршапалак. Кўршапалак осиб қўйилган экинзорга чигиртка келмайди.

Қушларнинг хосиятлари

Бургут. Бургут пати уй ичида тутатилса, ўша ердан плон, чаёнлар қочади.

Лочин. Лочин мияси томоқ оғриганда суртилса, яхши бўлади.

Бойўғли. Бойўғли миясини бинафша ёғи билан қўшиб, бурунга томизилса, шақиқа (мигрень)ни тузатади.

Кабутар. Кабутар гўшти иссиқлик бўлади. Кабутар боласининг қонини соя жойда қуритиб, шакар билан ейилса, меъдани бақувват қилади.

Бурун қонаши тўхтамаса, кабутар боласининг қони томизилса, дарҳол қонни тўхтатади.

Хўроз. Оқ хўроз пати куйдирилган уйдан газандалар қочади.

Хўроз миясини плон чаққан ерга қўйилса, заҳар таъсир қилмайди.

Товуқ. Қора товуқнинг тухуми меъдани бақувват қилади. Доим товуқ гўшти еб юрадиган одам семиради.

Қора товуқнинг тезагини оғриқ тишга қўйилса, оғриқни қолдиради.

Ғоз. Ғоз гўшти иссиқ бўлади. Унинг оёқ суягини куйдириб, кулини ярага қўйилса, тузатади.

Агар қора ғознинг гўштини еб, устидан яна сут ичилса, меъдани мустаҳкамлайди.

Агар ғоз ёғини ёсуман ёғи билан қўшиб, қулоққа томизилса, қулоқ оғриғини бартараф қилади.

Сассиқ попишак. Сассиқ попишак қонини кўзга гор-
тилса, кўз равшан бўлади.

Булбул. Булбул қонини ичган одам хушовоз бўлади.
Унинг суягини ёш боланинг бўйнига боғлаб қўйилса, қо-
ронғидан қўрқмайди ва тили биёрон бўлади.

Лайлак. Лайлакнинг хосиятларидан бири шуки, заҳар
ичган одам унинг ёғини сиғир ёғи билан қўшиб еса, за-
ҳар таъсир қилмайди.

Лайлак тухумини қирқ кун ол гўнгига кўмиб қўйиб,
сўнг пес бўлган одамга берилса ва бўртилса, яхши бў-
лади.

Мусича. Юз фалажига учраган одам мусича гўштини
еса, тузалади. Гўштини заъфарон билан қовуриб ейлса,
ошқозон касал бўлмайди.

Унинг қорини қутурган ит тишлаган одамга берилса,
фойда қилади.

Ҳаким Қермоний

„Баҳр ул-Хавосс“

(«Хосиятлар денгизи») китобидан

Ипак. У форс тилида абришим, туркийда — ифак, ҳинд
тилида йит дейилади. Унинг энг яхшиси, сариқ, янгичка
ва тоза бўлади. Иссиқ ва совуқда мўътадил. Айтишларича,
биринчи даражада қуруқ ва иссиқ. Хузийнинг айтишича,
биринчи даражада иссиқ ва ҳўл бўлади.

(Ипак) балғам ва савдода тозалайдиган, бадабини семир-
тиради, тана ва зеҳнига қувват беради, хафаликни кетки-
зади ва кўз равшанлигини оширади. Юракни бақувват
қилади ва хафақон (юрак уриши) га фойдали. Унинг бир
ичими бир дирамдир. Меъдага зарарли. Унинг ислоҳ қи-
лувчиси равоч ёки цитрон суви.

Обор. У куйдирилган қўрғошиндир. Қўрғошиннинг
арабчаси анук дейилади. Уни куйдириш усули қуйдаги-
ча: қўрғошинни темир товага солиб, устига олтингургурт
сепилади ва кўрага (ўчоққа) қўйилади. Таги тешик со-
пол қоса билан қўранинг усти ёпилади ва оловга қўрғо-
шин куйгунча дам берилади.

У иккинчи даражада совуқ. Унинг ювилгани кўз
яраларини қурилади. Кукуни сепилса, бавосилга, бўғим-
ларга, саратон (рак)га ва ёмон яраларга фойда қилади.

Обонус (обонус дарахти). У икки хил бўлади: қора
ва ола-була. Бу дарахт унобга ўхшаш бўлиб, ёғоч сув-

ла чўқадн. Иккинчи даражада песснқ ва қуруқ. (Обонус-ни) сув билан эзпб, кўзга тортилса, шабкўрлик ва кўз оқини йўқотади, бу синовдан ўтган. Қипиғи сочни ўсти-ради. Агар пестёмол қилинса, буйрак ва қовуқдаги тош-ни майдалайди.

Обонуснинг бадали — араблар сидр дейдиган кунор дарахтидир.

Отон (урғочи эшак). Форс тилида мола хар, туркпйда эшак, ҳинд тилида харк дейилади. Унинг сутини ҳар ку-ни 20 мисқолдан ичилса, силга даво бўлади.

Утружж (цитрон). У форс тилида турунж дейилади. Муаллифнинг айтишича, Кобул вполятида унинг нордон ва ширин хили учрайди. Аксарияти шириндир. Таъми бағоят ёқимли. Ширин хилининг сариқ пўсти иккинчи даражада қуруқ ва иссиқ. Сариқ пўстидан кейин чиқади-ган оқ эти эса биринчи даражада песснқ ва ҳўл. Уруғи песснқ ва бироз ҳўл, нордон (хили) эса иккинчи даражада совуқ ва қуруқ бўлади.

Нордон (цитрон) сеннлга суртилса, (уни) йўқотади. Песснқдан бўлган юрак уришига уни ейиш фойдалидир. Сафрони ҳайдайди, иштаҳани очади. Қуйган сафродан бўлган меланхолияга фойдаси бор. Юракка қувват бера-ди, хуморликни тарқатади, газандалар ва илон заҳрига тарёк бўлади, ярақон (сариқ касали)га фойдаси бор. Унинг пўсти юрак дардига даво ва кишини шодлантирув-чи дорида р жумласидандир. Оғизда ушлаб турилса, оғиз ҳидини ёқимли қилади, псга суртилса, нафи бўлади.

Шайх (Ибн Сино) нинг айтишича, (цитроннинг) нор-донн песснқ мижозли юракни мустаҳкамловчилардандир. Иссиқликдан бўлган юрак урини ундан яхши бўлади. (Цитронда) тарёклик хусусияти ҳам бор: илон ва газан-далар заҳрига фойда қилади. Дилини шодлантирувчи учин-чи даражадаги қуруқ ва песснқ (дори) дир.

Утружж пўсти псга ва афъо илони чаққан жойга суртилса, даво бўлади. Афъо илонн чаққан ярага унинг суви ҳам фойда қилади. Аммо (уни) пестёмол қилиш ва суркаш кўкракка ва асабга зарарлидир. Унинг давоси — кўкнор шарбатидир.

Түрунжнинг тозаланган уруғидан икки мисқолини илиқ сув билан ичилса, чаён заҳрини кесади. (Уни) ян-чиб суркашнинг (ҳам) фойдаси бор дейдилар. Агар ки-йимлар орасига солиб қўйилса, уларни ҳашарот ейишидан сақлайди.

Дисқурпдуснинг айтишича, турунж уруғининг бир-кисмини оқ мурч билан аёлга едирлса, ўша заҳоти ҳо-

миласи тушади. Уни тутатилса, тутуни бавосилга ҳам фойда қилади.

(Турунжнинг) барги қуритувчи, эритувчи ва таомни ҳазм қилувчидир. Меъдани иссиқ қилади, балғамдан бўлган тиқилмани очиб юборади.

(Исмид) ёки куҳл (сурма). Уни форс тилида сурма дейилади. Энг яхшиси Исфаҳонники бўлиб, тиниқ, тошсиз бўлади. Уни мол ёғи билан аралаштириб, устига қора нефть сеппиб қуйдириб, янчиб, кўзга суртилса, сув оқипини тўхтатади, кўзининг саломатлигини сақлайди, ортиқча этни ейди.

Биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Уни ёғ билан қўшиб, оловдан куйган жойга суртилса, фойда қилади. Қуйдирилган (исмидни) янги ярага қўйилса, фойда қилади, аммо яхши бўлгандан сўнг, қора изи қолади.

Жолинус айтадики, иқлимлە ва кўпини олинган асал билан бирга кўзга қўйилса, бош оғриғини йўқотади.

Аёл киши сурмани олдиға кўтарса, ҳайзни тўхтатади, бурунга пуflanса, ундан қон кетишини тўхтатади. Бурунга сурма ўрнига ўша миқдорда тўтпё (ишлатиш мумкин). (Исмид) ўшқа учун зарарлидир. Унинг ислоҳ қилувчиси — шакар билан каспро.

Ижжос (олхўр). Форс тилида олу дейилади. У икки хил бўлади: қора ва оқ. Энг яхшиси — қора, йирик, ширин ва жуда пишганидир. У биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражанинг охирида ҳўл. Новвот билан қўшилган тоза (олхўр)нинг суви сафрони ҳайдайди ва ташналикни йўқотади, юрак ҳароратини босади, лекин меъдани бўшаштиради.

Дисқуридус айтадики, олхўрнинг озиқлиги кам, меъдани совуқ ва ҳўл қилади, ични юмшатади ва сафрони ҳайлайди.

Закарёенинг айтишича, ични суради ва ташналикни қондиради. Қанча нордон бўлса, шунча кучли бўлади. Унинг пишгани ширин бўлиб, ични суриш (хусусияти) камроқ. Қора (олхўр)га нисбатан оқининг баданга озиқлиги кўпроқ бўлади.

Ахипнус («ёввойи бугдой»). Форс тилида гандуми спёҳ дейилади. Ҳақиқийси оқар сувларга яқин жойларда ўсади. Унинг қора, майда меваси бор. Оқ гулидан бир қисмини тўрт қисм асал билан аралаштириб, кўзга қўйилса, кўздан сув оқипини йўқотади. Унинг сиқиб олинган суви олтингургурт ва натрун билан қўшиб, қулоққа томилса, қулоқ оғриғини босади.

(Азани (хониқ ул-кадб) («Итти бўғувчи»)). Уни форс тилида кучала дейилади. (Бу) ҳинд дориси бўлиб, заҳарлардан бири ҳисобланади. Сепкил, қўтир, темпратки ва прқи насо касалликларида суртиб ишлатилади. Унинг зарарини қайтарини учун янги сут, бодом ёғи, ёғли шўрва бериб қўстирилади, лекин қулғунага фойда қилади.

Озарбўя. Форс тилида галимшуй дейилади. Кобулда пстаҳ деб ҳам аталади. У билан жуя, зиғир ва пахтадан бўлган кийимлар ювилса, яхши тоза бўлади.

Дисқуридус айтадики, бу тикан илдизи бўлиб, гули сарик, пояси бир қарич, атрофидан кўп шохлар чиққан, нўхат гилофларига ўхшаш гилофларда 3—5 дона уруғи бор. Илдизини араб тилида артаинсо дейилади.

Жолинусининг айтишинча, кўпинча унинг илдизи ишлатилади. У учинчи даражада қуруқ ва иссиқ. Илдизини шароб билан ичилса, газанда чаққанида фойда қилади, оғриқни тезда босади. Агар асалга қўшиб суртилса, ёмон яраларни тузатади. Сирка билан эзилгани «тулки касали»га фойда қилади. Агар аёл киши уни кўтарса, ҳомиласи тушади.

Озарбўя ўлдирадиган заҳарларга тарёк ҳисобланади. Айниқса газандалар заҳрига қарши мусаллас билан қўшиб ичилади. Закарйё айтадики, ёнбош оғриганда фойда қилади, тиқилмаларни очади, ҳиқичоқни тўхтатади. Ҳидлаганда шу даражада аксиртирадики, ҳомиладор аёлнинг боласи тушини мумкин. (Лекин) ички аъзоларга зарар етказади. Унинг бадали — ўз вазинча олинган турунж уруғи.

Озон ул-фаър (бўтакўз). Озон ул-фаърни марзанжуш ҳам дейилади. Гулининг ранги ложувард рангида бўлгани энг яхшиси ҳисобланади. У учинчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Уни ичилса, тутқаноққа фойда қилади. Агар сиқиб олинган суви бурунга тортилса, юз фалажига фойда қилади, шароб билан қўшиб ичилса, афъо пловни чаққанига даво бўлади. Сиркага қўшиб боғлаш (ҳам) плов ва чаён чаққанига фойда қилади. Бош ва бошқа аъзоларда совуқдан бўлган оғриқни босади, тиқилмаларни очади, пешобни юргизади, меъда ва бошқа ички аъзоларни иситади. Агар унинг сувини асал билан қўшиб, гаргара қилинса, мияни ёмон хилтлардан тозалайди.

Озон ул-фаърнинг чўпини тикан кирган аъзога боғланса, тиканини чиқаради, аммо қовуққа зарар қилади. Унинг пслоҳ қилувчиси — семизўт ёки баргизуб.

Аруз (гуруч). Форс тилида биринж, туркийда тузған,

ҳинд тилида човал дейилади. У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Баъзилар уни совуқ-қуруқ дейдилар. Аруз қабзият пайдо қилади, қизил биринчининг қабз қилиш хусусияти кучлироқ. Агар уни ювиб, кожира шираси билан пиширса, ични юмшатади. Оқ гуруч юз рангини тозалайди, баданни семиртиради, аммо қўланжи бор одамга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — янги сут ёки ёғ. Баъзпларнинг айтишича, асал ва қизил шакар ҳамдир.

Жолинуснинг айтишича, сут билан пишприлгани маънийни кўпайтиради.

Дисқуридус айтадики, гуруч қорин, буйрак ва қовуқдан қон оққанда фойда қилади. Бачадон бўғиллиши касалига ҳам жуда фойдалидир. Гуручни сиркадан тайёрланган нарсалардан кейин ейиш керак.

Аржувон (аргувон). У форс тилида аргувон дейилади. Бу дарахтнинг гули истеъмол қилинади. У совуқ ва қуруқ. Унинг пидиз пўстни қайнатиб ейилса, қустиради. Аржувон чўпининг кули қошга суртилса, қора мўйни ўстиради. Гулини ичиш ҳуморни тарқатади.

Ароқу (қорамуғ). Форс тилида спёҳак, туркийда қорамуғ дейилади. У қора, думалоқ, қаттиқ дон бўлиб, ёсуман ва бошқа нарсаларнинг орасида учрайди. (Ароқунинг) унни сирка ва сув билан қориб, 6 соат офтобга қўйиб, кейин пессиқ ва қаттиқ шишга боғланса, юмшатади ва оғриқни босади.

Арнаб (қуён). Қуён форс тилида харгуш, туркийда товушқон, ҳинд тилида салҳур дейилади. Унинг гўшти савдвий қуюқ қон пайдо қилади. Иссиқ ва қуруқ (ҳисобланади). Унинг қовурилгани заҳарларни қайтаради, ичак шилинишида ҳам фойда қилади. Қуённинг мияси касалликдан кейин пайдо бўладиган титроққа фойдалидир.

Буқрот айтадики, агар қуённинг калласини куйдириб, айиқ ёғи билан қўшиб суртилса, тулки касаллигида мўйни ўстиради. Унинг панирмоясини туз, ёғ ёки асал билан қориб, сирка билан ейилса, тутқаноққа фойда қилади. Агар туғмайдиган аёл пок бўлгандан кейин (қуён) панирмоясини кўтарса, худо лэни билан ҳомиладор бўлади. У барча заҳарларга, айниқса илон чаққанга қарши тарқидир.

(Қуён) гўштининг ислоҳ қилувчиси зираворлардир.

Арастунинг айтишича, қадимгилардан бирининг гапига кўра, қуён сийнасини қурштиб, янчиб ейилса, туғмайдиган аёл ҳомиладор бўлади. Унинг мойгани еса ҳам шундай бўлади.

Исфидож (уна). Форс тилида сапидо, туркийда уна дейилади. У иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Жолинус айтадики, агар уни гул ёғи билан қўшиб суртилса, яраларга, тошмаларга ва «илон касаллигига»га фойда қилади.

Қалайдан олимпиадиган сапидонн денгиз чаёни ва аждаҳо тишлаган жойга суртилса, фойда қилади. Агар қўрғошин унасини дориларга қўшиб кўзга суртилса, кўз оғриғи ва унинг яраларини тузатади.

Унинг пслоҳ қилувчиси қанд ва араб елиמידир. Жолинуснинг айтишича, сапидонинг бадали қўрғошин чирки. куйдирилган қўрғошин ва сиркадир.

Исфанох (исмалоқ). Закарённинг айтишича, у мўътадилдир. Кўкрак дағаллашганда фойда қилади, ични юмшатади. Мўътадил бўлгани учун иссиқ ҳам совуқ миждозиларга тўғри келади. Шайхнинг айтишича, бириччи даражада совуқ ва хўл. Яхши озиқлантиради, ювиб, тозалаш хусусиятига эга. Сафронн кўчиради, қондан бўладиган бош оғриғига фойда қилади. Баҳрин айтадики, ундан тайёрланадиган овқат барча кўкрак касалликларига, масалан, йўтал, кўкрак дағаллиги ва шишларига, сийдикнинг куйдириб чиқишига ва иситмаларга фойда қилади.

Шарифнинг айтишича, уни узок вақт еб юрми томоқ оғриғи, доимий назла, доимий тумов, кўкрак ва ўпка касалликлари, қоң ҳамда сафродан бўладиган касалликларга фойда қилади. Унинг бадали — арпа уни.

Асад (шер). У форс тилида шер, туркийда арслон, ҳинд тилида сер дейилади. Қурра айтадики, шер ёғини белга, сонга, сон тагига, олат атрофларига суртилса, шаҳвоний қувватни кучайтиради. Шер терисига ўтирилса, ниқрис (подагра)га ва бавосилга фойда қилади. Айтишларича, шер оловдан ва хўроз овозидан қочади.

Исқил ва унсал (денгиз пиези, ёввойи пиез). Форс тилида ёввойи пиез шундай аталади. У сичқонни ўлдирарди, дейдилар. Наргис орасида кўп бўлади. Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Агар «тулки касаллиги»га суртилса, фойда қилади. Тутқаноқ ва савдога ҳам фойдаси бор, дейдилар. Кўзни ўткирлаштиради, эски нафас қиссиши ва эски йўталларга фойда қилади, истисқога ҳам фойдаси бор. Баҳрин айтадики, унинг сиркасини қўтир, баҳақ ва темпратки (касалликлари) дориларига қўшиб ишлатилса, фойда қилади. Шарифнинг айтишича, унсални қовуриб, ўзига 6 ҳисса миқдордаги туз билан қўшиб, икки миққолдан ейилса, гализ хилтларни суриб чиқаради.

Унинг бадали — вазнининг 1/3 ча келадиган игир, яна унинг 1/3 ча миқдорда ҳамомодир.

Усрунж (Рум райҳони). Уни устухудус, «Мувофиқ ул-арвоҳ», яъни «руҳни яхшиловчи» ҳам дейдилар. Унинг мазаси бироз таҳир ва ўткир. Дисқуридуснинг айтишича, қайнатмаси зуфо каби кўкрак оғриғини тузатади. Жолинус айтадики, (усрунж) баандаги барча ташқи ва ички аъзоларни кучайтиради, тозалайди ва тиқилмаларни очади. Мосаржавайҳ айтади: у иккинчи даражада қуруқ ва иссиқ. Закариённинг айтишича, балғам ва савдони суриб чиқаради, мунтазам истеъмол қилиб турилса, меланхолия ва тутқаноқни даф қилади. Унинг бир ичими 2—3 дирам бўлади. Агар сиканжубин билан ичилса, яхши бўлади, асалга қориб ейилса, миёни тозалайди. Шайхнинг «Юрак дорилари»да айтишича, унинг хосиятларидан бири мия ва юракдан савдони сиқиб чиқаришидир. Дилни хурсанд қилади ҳамда дил ва миёда бўлган руҳ жавҳарини тозалайди, хилтларнинг чириши олдини олади, сийдик аъзоларини кучайтиради. (Усрунжни) тоза шароб, сиканжубин ва озгина туз билан қўшиб ичилса, ични суради. Сафроли кишиларни қустиради ва ташна қилади.

Шарифнинг айтишича, уни янчиб ейиш бош қалтирашига фойда қилади. Бошқа (табиб)нинг айтишича, бирор кишини заҳарли ҳайвон чаққан бўлса ёки заҳар ичган бўлса, устухудусни ичиш фойда беради.

Унинг бадали — ўз вазнича олинган фаросийун ёки девпечакдир.

Ос (мирт дарахти). У форсий ва кобулий тилида мурд дейилади. У иккинчи даражада қуруқ ва совуқ. Ос ични боғлайди, аъзолардан қон ва тер чиқишини тўхтатади. Унинг қайнатмасини қуйилса, синган аъзоларга фойда қилади. Тутатилган (ос) бадан ҳидини ёқимли қилади, оловдан куйган жойга сепилса ҳам фойда етқизади. У жигар шпшлари ва юрак ўйнашини даф қилади, меъдани бақувватлаштиради. Унинг уруғи «ҳабб ул-ос» дейилади, йўтал ҳамда назлага фойда қилади.

Набийн арабий алайҳиссалом айтадики, Одам алайҳиссалом жаннатдан уч нарса туфайли чиқарилганлар. Булар: жаннат аҳли таомининг саййиди бўлмиш буғдой, дунё хушбўйларининг саййиди бўлмиш ос ва дунё меваларининг саййиди бўлмиш хурмодир. Яна Мусо алайҳиссаломнинг ҳассалари ҳам ос чўпидан бўлган экан, Одам алайҳиссалом эса уни жаннатдан олиб чиққан эканлар.

Муаллиф айтади: «Ос уруғи ични боғлайди, иситма ва пч кетишда яхши ичимлик ҳисобланади. Ос (мурд) чаён ва қорақурт чаққанда фойда беради. Осни ҳидлаш иссиқ ва ҳўл буғга фойда қилади. Унинг суви кўзга тор-

тилса, кўзга қувват беради, сув оқишини кетқизади. Агар ос қайнатилган сувга ўтирилса, йўғон ичак ва бачадон чиқишига фойда қилади».

Шайх «Юрак дорилари»да айтадики, у юрак уришида ва заифлигида фойда қилади, мўйларни ўстиришда ҳам фойдаси катта: унинг ёғи мўйларни қора қилиб ўстиради. Унинг тутуни бачадондан қон оқишини тўхтатади. Унинг уруғи ташналикни босади ва қусишни тўхтатади. Оснинг бадали — тут барги, зирк ширасидир.

Асорун (ёввойи нордин). У жуда фойдали дорилардан ҳисобланади. Жолинус айтади: «Унинг илдизи фойдали, илдизининг қуввати игрининг қувватига тенг, ҳатто ундан ошиқроқ ҳам».

Айтишларича, сийдик ва ҳайз қонини юргизади. Унинг етти мисқоли асал суви билан ичилса, харбах каби иччи суради.

Шайхнинг айтишича, тиқилмаларни очади ва барча иччи аъзолардаги оғриқни босади. Талоқ қаттиқлигида фойда қилади, буйрак ва қовуқ фаолиятини кучайтиради.

Шариф айтадики, агар (асорун) асал билан ичилса, мансийни кўпайтиради ва совуқ аъзонни иситади.

Баҳрин айтади: «(Асорун) меъда ва жигарни иситади ҳамда рутубатларни сийдик орқали сиқиб чиқаради».

Исо бин Мосонинг айтишича, асоруннинг бадали — ярим вазнича олинган игир. Закариёнинг айтишича, асорунинг бадали — тенг вазнда олинган ёввойи зира ва $\frac{1}{3}$ вазндаги пирдир.

Уштурғоз (сассиқ қаврак илдизи). Хуросонда уштурғоз дейилади. Бу анжудонга ўхшаш тиконнинг илдизи бўлиб, унинг мазаси ўткир. Ибн Мосавайхнинг айтишича, анжудонга нисбатан пссик ва қуруқ бўлади. Масиҳнинг айтишича, иккинчи даражада пссик ва учинчи даражада қуруқ.

Басрий айтади: «(Уштурғоз) тўрт кунда бир тутадиган иситмага фойда қилади. Унинг қуввати ҳамма таъспрларда анжудонникига тенг».

Закариё айтади: «(Уштурғоз) сирка билан ишлатилса, таомга бўлган иштаҳани очади ва ҳазмга ёрдам беради».

Шайхнинг айтишича, меъдани бақувват қилади ва тозалайди.

Ушнон (ипқор). Қобулда у ушлон дейилади. Қўп мамлакатларда кўп юувчилар унинг ёрдамида кўп ювадилар. У учинчи даражада пссик ва куйдирувчи.

Закариё айтадики, унинг янгиси тозаловчи ва тиқил-

маларни очувчи бўлади, ортиқча этларни ейди. Шайх айтади: «Ушнон турли хил бўлади. Энг яхшиси — яшил, оқ ва латифдир. Унинг ярим дирамани сирка билан истеъмол қилинса, қийналиб сийишда фойда қилади. Унинг беш дирамга ўлик ёки тирик ҳомилани туширади. Форсий ушноннинг ярим дирами ҳайз қонини ҳайдайди, уч дирами истеъсо моддасини сиқиб чиқаради, унинг ўн дирами эса ўлдирувчи заҳар бўлади».

Ушна. Уни кирбасоя ва дуввола ҳам дейилади. У дуб, санобар, ёнгоқ ва бошқа дарактлардан олинади. Унинг яхшиси оқ рангли ва хушбўй бўлади, кейин осон янчилади.

Жолинуслинг айтишича, иссиқ ва совуқликда мўътадилдир. Ҳунаининг айтишича (эса), биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Ушнанинг тутуни тутқаноқ ва бачадон бўғилишида фойда қилади. Агар уни қайнатиб, сувига ўтирилса, ҳайзни юргизади ва бачадон оғриғига фойда қилади. Юрак уриши ва меъдага ҳам фойдаси бор. Юракни бақувват қилади, бачадон тикилмаларини очади, агар қўйиб боғланса, иссиқ шишларни қайтаради, бўғимлардаги қаттиқликларни юмшатади.

Ушшақ (қаврак елими). Бу ал-лазоқ уз-заҳаб (олтинни ёпиштирувчи), Хуросонда кандал, Кермонда уштарак дейилади. Бу елимнинг бир туридир.

Жолинус айтади: «Ушшақни қўйиб боғланса, қулғуна ва бошқа шишларни қайтаради». Дисқуридус айтади: «(Ушшақ) юмшатовчи, эритувчи ва қиздирувчи ҳисобланади. Уни пчилса, ичин юргизади, агар сиркада эритиб, талоқ ва жигар шишларига қўйилса, уларни тарқатади. Асал, зифт ва зайтун ёғи билан қўшиб боғланса, бўғимлардаги қотиб қолган чиқиндиларга фойда қилади».

Ҳасан вабн Ҳасан айтади: «(Ушшақ) яралардаги сасиган этни ейди ва янги эт ундиради». Шайхнинг айтишича, у иккинчи даражанинг охирида иссиқ ва биринчи даражада қуруқ. Қуритувчи ва эритувчи хусусияти бўлиб, ёмон яраларга фойда қилади. Қориндаги ўлик ёки тирик болани туширади. Агар уни сирка билан қўшиб, одатдаги қаттиқ шишга суртилса, жуда фойда қилади. Баҳрин айтадики, агар ушшақни сувда эритиб, томоқ чайилса, томоқдаги балғамни эритади ва мияни тозалайди. Агар уни пчилса, елни ҳайдайди ва бел оғриғига фойда қилади.

Ушшақнинг бадали — асалари инининг чирки ёки оқ ханталнинг жовшири билан аралашмаси.

Ашрос (сирач). Форс тилида сириш дейилади, чунки

маҳсидўзларнинг елими шунинг илдизидан олинади. У иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Уни балғамли пишлар ва «тулки касали» да суртилса, фойда қилади. Агар янчиб ичилса, пешобни ва ҳайз қонини ҳайдайди, бироқ меъдани бўшаштиради. Унинг пслоҳ қилувчиси — гулқанд.

Муаллиф айтадики, агар спрининг эрта баҳорда чиқадиган барги пишириб ейилса, ҳайзни ҳайдайди, жигар ва талоққа фойда қилади.

Асл ал-қасаб (қамиш томири). Форс тилида най плдизи дейилади. Агар уни янчиб, темир қадалган аъзога боғланса, уни чиқаради. Сирка билан қўшиб, бўғим оғриғига суртилса, фойда қилади. Агар най плдизи кулпини хина билан қориб, бошга боғланса, сочни ўстиради ва мустаҳкамлайди.

Асл ал-кабар (ковул томири). Форс тилида у бихи кабар дейилади. Жолинус айтади: «У учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Агар уни сирка билан қўшиб, қулғунага боғланса, фойда қилади, шунингдек ирқуннасо ва бавосилга ҳам фойдаси бор».

Ковул томрининг пўстини сирка билан қайнатиб, (қайнатмага) оғиз чайилса, совуқдан бўлган тиш оғриғига фойда қилади. Агар сирка билан эзиб, сепкил ва баҳаққа суртилса ҳам фойдалидир. Агар сирка билан ичилса ва сирка ҳам асал билан суртилса, талоқ ва ёнбош оғриғига даво бўлади, ҳайзни ҳайдайди. Ёмон яраларга янчиб қўйилса ҳам уларни тузатади, қаттиқ пишларни йўқотади, балғамни суради, лекин қовуққа зарари бор. Талоққа ишлатишда унинг бадали сассиқ қаврак елими билан спканжубни. Умуман ковул илдизининг бадали — юлгун.

Асл ур-руммон (анор томири). Форс тилида бихи анор дейилади. Шариф айтади: «Ширин анор илдизининг пўстидан шарбат тайёрлаш учун унинг 20 мисқолига тўрт коса сув солиб, сопол идишда бир коса қолгунча қайнатилади ва сузилади. Олдин ярим мисқол қанд еб, устидан ҳалиги қайнатма ичилади, бошқа ҳеч нарса емасдан бир неча қадам юрилади, шунда қовоқ уруғисмон гижжаларини туширади».

Афюн. Бу қўкворнинг елимидир. Баъзилар унинг шираси дейдилар. Афюннинг яхшиси иссиқ сувда тез эрийди ва офтобда тез юмшайди. У тўртинчи даражада совуқ ва учинчи даражада қуруқ. Уни суртилса, барча оғриқларни босади. Агар афюнни илтишган тухум сариғи билан қориб, подаграга суртилса, оғриқни босади.

У яхши ухлатади. Афюнни гул ёғи ва заъфарон билан қўшиб, қулоққа томизилса, оғриқни қолдиради.

Афюнни гул ёғи билан ишлатилса, бош оғриғини босади, лекин ундан икки дирам ичилса, ўлдиради. (Афюндан) заҳарланишининг давоси — мурч, долчин, қундуз қирп. Яна эски шаробдан кўп ичирилади. Ҳаммом ва ёғли таом ҳам унинг заҳрини қайтаради.

Соҳиб «Минҳож»нинг айтишича, афюннинг ислоҳ қилувчиси — ҳинд уди ва пир. Унинг бадали — ўз вазнига уч ҳисса миқдордаги бангидевона уруғи ва ўз вазнича луффоҳ (мандригора) уруғидир.

Афсантин (эрмон). Афсантин Кобулда мастор, туркий тилда эрмон дейилади. Бу бўйи 1,5 газ ёки ундан ортиқ-кам бўладиган ўсимлик. Унинг поясидан кўп шохлар чиққан бўлиб, тагидан учигача барг билан қопланган, гули сариқ, мазаси аччиқ ва буриштирувчи бўлади, барги эса оқ. Жолинус айтади: «(Афсантиннинг) хиллари кўп, яхшиси — румийси, Кобулники ҳам яхши. У қанча аччиқ бўлса, шунча яхшидир. Унинг бир тури борки, барги ва гули бошқа турларига қараганда майдароқ бўлади. Бошқаларининг ҳиди ёмон бўлса ҳам, бу туриники ундай эмас. У меъда ва жигар шишларига фойда қилади. Унинг ҳамма қисми қуритувчи, кучайтирувчи, қиздирувчи ва тозаловчи бўлиб, меъдадаги сафроли хилларни тортиб чиқаради, бодларни ҳайдайди. У биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Унинг усораси (ўсимлигидан кўра иссиқроқ бўлади. Дисқуридус айтади: «Агар (афсантини) асал билан қўшиб, кўтарилса, ҳайзни ҳайдайди, агар мум ва хина ёғи билан қўшиб, бел, меъда, жигарга қўйиб боғланса, улардаги эски оғриққа жуда фойда қилади».

(Афсантин) юз керкиши, бадандаги шишлар ва мижоз бузилишининг бошланишида ҳам фойдали бўлади.

Мажхул айтади: «Агар афсантин ичилса ёки қўйиб боғланса, бавосил, орқа тешик ёрилиши, кўз милкларининг қаттиқлашишида фойда қилади. Баҳрин айтади: «(Афсантин) меъдани кучайтириб, ўткир хилтлардан тозалайди, иссиқ бўғим оғриқларига ҳам фойдали. Агар сирка билан қўшиб боғланса, талоқ оғриғига фойда қилади». Муаллифнинг айтишича, агар афсантин илдизини қайнатиб ичилса, юз кўпчиши, жигар, ичак ва талоқ касалликларига жуда фойда қилади, бу тажрибадан ўтган. Шариф айтади: «Афсантиннинг бадали ўз миқдорича олинган асорун ва ярим вазнича сариқ ҳалила».

Афитимун (демпечак). Жолинус айтади: «Афити-

мун) учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Унинг яхшиси — қизили». Ибн Харрад айтади: «(Афитимун) савдони қўчириб ҳайдашда ниҳоятда кучлидир. Уни афсантив билан қўшиб ичган кўп кишилар меланхолиядан халос бўлганлар. Унинг ўзини ичиш ҳам фойдали. (Бунинг учун) унинг уруғини янчиб, элаб, 10 дирами юпқа латтага тугиладн, 30 дирам шаробга солиб, тунда томга қўйилади, эрталаб латтани ишқаб, сиқиб қўйилади ва устига 1 уқия бинафша шароби ва бир неча томчи болом ёғи солиб, аралаштирилади. Шунн наҳорга ичилса, савдонн суради ва меланхолияни даф қилади».

Шайх айтади: Афитимун тутқаноққа фойда қилади. Кўп қайнатилса қуввати йўқолади. «Закариёнинг айтишича сафронн суришда афитимуннинг бадали ўз вазнича олинган турбит, 1,5 вазнича Рум райҳонн ёки 1,5 вазнича миқдорда тоғжамбил».

Афъо илони. Форс тилида мори афъо, туркийда афъо илони дейилади. Жолинуc айтади: «Афъонинг гўшти иссиқ ва қуруқ бўлиб, ейилганда баданни тозалаб, чиқиндиларни тери сиртига чиқариб, ҳайдайди. Моховга ҳам яхши фойда қилади. Ҳикоя қиладиларки, афъо илони хумдаги шаробга тушиб қолибди. Баъзи одамлар буни билмасдан ичганлар. Хум ичда ўлган афъони кўргандан кейин ниҳоятда қўрқиб, кўп қусганлар. Улардан бирида мохов пайдо бўлган эди, (шунинг учун) уни ўзларига қўшмас эдилар. «Бу одамнинг яшашидан ўлгани афзал, шу шаробни ичиб, ўлсин», — деб, шу шаробни унга бердилар. У одам эса билмасдан ичди, натижада унинг бадани шиши ва терисидан турли чиқиндилар чиқа бошлади. Шундай қилиб, у (одам) дардидан халос бўлди. «Жолинуc яна айтадики, яна тўрт киши ўлайлик, деб шу йўсинда ичига афъо тушиб қолган таом ва шаробдан истеъмол қилганлар, бироқ улар ўлмадилар ва дардларидан халос бўлдилар».

Шайх айтади: «(Афъо) баданни бақувват қилади, ҳислар ва ёшликни сақлайди. Агар хом афъонн эзиб, ўзи чаққан жойга боғланса, жуда фойда қилади. Аммо илон гўштини кўп ейиш баданни яра қилиб, бузади».

Ақит (қурут). У форс тилида қурут ва панир дейилади. У совуқ ва қуруқ. (Ақит) ични боғлайди ва қабзият пайдо қилади, айниқса, қовурилгани кеч ҳазм бўлади. Унинг ислоҳ қилувчиси — гуланжубин.

Ақоқиё (араб акациясининг елими). Ақоқиёнинг яхшиси — хушбўй, ранги яшилга мойил бўлганидир. Унда ўткирлик бўлиб, ювилса, ўткирлиги кетади.

Али ибн Аббос айтади: «(Ақоқиёни аёллар олдиға) кўтарса, қон оқишини тўхтатади, совуқдан ёрилган жойларға ҳам фойдаси бор. Уни қўйиб боғланса, бачадондаги тошмаларға фойда қилади ва орқа тешиктаги тошмаларни ҳам қайтаради. Агар уни тухум оқи билан қўшиб, оловдан куйган жойға суртилса, пуфакча чиқармасдан тузатади. Иссиқ шишларға суртилса ҳам уларни қайтаради. Унинг бадали — қайнатиб қуритилган жингак».

Уқҳавон (бобуна, мойчечак). У форс тилида говчашм, Шерозда уни бобунаи гов ҳам дейилади. У бобунанинг бир тури бўлиб, унинг яхшиси — барги яшил, гули оқ, гулининг ўртаси сариқ ва мазаси аччиқ бўлганидир. Унинг бир тури борки, гули оқ бўлмасдан, сариқ бўлади. У иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ бўлиб, жигардаги тиқилмаларни очади ва рутубатларни эритиб, тарқатади. (Уқҳавон) сиканжубин ва туз билан ичилса, савдон суради, буйрак тошини майдалайди, оқма яраларға фойда қилади, бачадон қаттиқлигини тарқатади. Агар унинг сувда ўтирилса ёки ундан кўтарилса, ҳайзни ҳайдайди.

Иклил ул-малик (қашқарбеда). Бу ярим ҳалқа шаклидаги барглардан иборат бўлиб, ичида уруғи бўлади. Яхшиси — уруғи сариқ бўлганидир. У биринчи даражада иссиқ ва қуруқ. Кучли эритиш хусусиятига эга. Агар эрмон билан қўшиб, жигар, талоқ ва бошқа ички аъзоларға қўйиб боғланса, фойда қилади. Унинг янгисидан сиқиб олинган сувни майпухтаж билан ичилса, хилтларни эритади. Унинг бир пчими — бир дирам.

Агар (қашқарбедани) шароб билан қайнатиб ичилса, меъда оғриғини кеткизади, бўғимдаги қаттиқ шишларни юмшатиб, тарқатади, лекни мойкка зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал. Бадали — ўз вазнича олинган обуна ёки ярим вазнича миқдорда анжир барги, ёки ўз вазнича фаросийун.

Акитмакит («бургут тоши», азтит). Шерозда уни хусийан иблис дейдилар. У мускат ёнғоғи катталигидаги тошга ўхшайди, агар думалатилса, пчидаги мағзи ҳам қимирлайди. Баъзиси силлиқ, қаттиқ, бироқ енгил бўлади, чақилса, тахир таъмли мағзи чиқади. Агар (акитмакитни) ҳомиладор аёл ёки бирор ҳайвоннинг остига қўйилса, осон туғади. Сонига боғланса ҳам туғиши енгиллашади. Агар уни янчиб, аёл сути билан қориб, бир парча юнғ билан кўтарилса, туғмайдиган аёл ҳомиладор бўлади. Шариф айтади: «Қимки уни қўлида ушлаб турса, душман уни енголмайди. Мевали дарахтга боғланса, ме-

васи тўқилмайди». Абу Ҳанифанинг айтишича, ақитма-
китнинг бадали — пионгул.

Алйа (думба). Уни форс тилида дунба, туркийда
қуйруқ дейилади. У иссиқ ва ҳўл бўлиб, кеч ҳазм бўлади.
Агар уни эзилган асабга қўйиб боғланса, фойда қилади.
Меъда фаоллиятини кучайтиради, қаттиқ шишларни эри-
тиб, тарқатади. Унинг ислоҳ қилувчиси — занжабил, мурч,
долчин, обкома.

Амлаж (омила). Уни форс тилида омила, ҳинд тилида
низ дейилади. Унинг яхшиси — қора ва тўла бўлгандир.
У пикинчи даражада совуқ ва қуруқ.

(Амлаж) меъда, юрак ва асаб фаоллиятини кучай-
тиради, бавосилга фойда қилади, хотира ва зеҳини ку-
чайтиради, аксар аъзоларни бақувват қилади. Омпла суви
билан хина сочи қорайтиради. Агар 2,5 дирам омилани
яичиб, чучук сувда қайнатилса ва 2 соатдан сўнг сўзиб,
3 мартадан кўзга томизилса, кўздаги оқни кеткизади
Унинг бир ичими 3 дирам. (Амлаж) талоққа зарар қила-
ди. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал, бадали эса омила
ширасидир.

Анбарборис (зирк). У форс тилида Зирк дейилади.
Шерозда зирш, Кермонда зориж дейдилар. Унинг яхши-
си — пишгани ва қора ранглигидир. У пикинчи даражада
совуқ ва қуруқ. Сафрон ҳайдайди, дил, меъда ва жигар-
ни бақувват қилади. Қусиш ва ташналикни кеткизади.
Ичак шилинишида ҳам фойдаси бор. Жигар совуқлиги-
дан бўладиган ич кетишда сумбул билан зирк тенг
миқдорда аралаштириб берилса, ични боғлайди. Зиркнинг
бадали — ўз вазнича гул уруғи ва ўз вазнича сандал.

Анисун (Рум арпабодиёни). Форс тилида бодёни Ру-
мий дейилади. У икки хил бўлиб, Румийси нонхоҳга,
бошқаси кардамонга ўхшайди. Яхшиси Румийси бўлиб,
учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. У пешобни юргизади,
қорин ва бошқа жойлардаги елларни ҳайдайди, ҳайз қо-
ни ва терни чиқаради. Агар бошни унинг буғига тутиб
турилса, совуқ бош оғриғи ва назлага фойда қилади.
(Анисун) жигар тиқилмаларини очади, шахватни кўз-
гайди, жониворлар заҳарининг зарарини қайтаради. Агар
уни гул ёғи билан аралаштириб кўзга томизилса, кўз оғ-
риғини йўқотади. У истисқо, меъда дамлиги ва қорин
қулдурашига ҳам фойда қилади. Эски иситмаларга ҳам
фойдаси бор. Муаллифнинг айтишича, (анисун) жигар,
қовуқ, буйрак ва бачадон тиқилмаларини очади. Агар ян-
чиб, тишга сепилса, ҳидини йўқотади. Анисуннинг бада-
ли — укроп уруғи ёки қора зира.

Инфаҳа (панирмоя). Форс тилида панирмоя дейилади. Барча панирмоялар иссиқ, қуруқ, суюлтирувчи, тарқатувчи бўлиб, ҳаммасида тарёқлик хусусияти бор. (Бу ерда) айримларининг хусусиятлари ҳақида гапирамыз.

Инфаҳат ул-инаб (қуён панирмояси). Уни сирка билан ичилса, тутқаноққа фойда қилади. Унинг ярим мисқоли барча ҳашоротларнинг чаққанига тарёқ бўлади. Беруний айтади: «Унинг бир қиротини шароб билан қайнатиб ичилса, илон, чаён ва бошқа газандаларнинг чаққанига фойда қилади».

Агар аёл эркак қуённинг панирмоясини шароб билан ичса, ўғил туғади. Агар ургочи қуённикини ичса, қиз туғади. Агар ундан бир боқила миқдордагиси шароб билан истеъмол қилинса, тўрт кунлик иситмага фойда қилади. Бу тажрибадан ўтган. Агар (қуён панирмоясини) болаларга ичирилса, тутқаноқдан омон бўлади. Агар уни гулхайри ва зайтун ёғи билан қўшиб, тикап ва пайза кирган аъзоларга суртилса, уларни тортиб чиқаради.

Эчки, қўй боласининг, тоғ эчкиси, бузоқ, сигир, қўтосларнинг панирмоялари заҳарли қўзиқорип ва зангпоянинг подзаҳри ҳисобланади. Унинг ярим мисқолини сирка билан ичилса, меъдада сут туриб қолишга фойда қилади.

Инфаҳат уд-дуб, айиқ панирмояси, уни пчгав одам семиради.

Анзарут (анзирати гўштхўр). Бу ҳинд ва форс мамлакатларида бўладиган бир дарахтнинг елимидир. Дисқуридус айтади: «Анзарут кўздан оқиб тушадиган рутубатларни тўхтатади, синган жойларга боғланса, фойда қилади, жароҳатлардан эт ундиради. Асал билан қўшиб ишлатилса, жароҳатларни тозалайди. Агар уни тухум оқи ва аёл сути билан қориб, қуришиб, янчиб сепилса, кўз оғригини тuzатади. «Беруний айтади: «Анзарут ёпишқоқ балгамни суриш хусусиятига эга. Унинг бир пчими 1/2 дирамдан 1 дирамгача бўлиб, бошқа дорилар билан аралаштириб ишлатилади. Алоҳида ичилса, зарар қилади». «Ҳасан ибн Ҳасаннинг айтишича, у ўзининг пчни суриш хусусияти туфайли кўзга фойда қилади, бўғимлар, ёнбош, сондан қуюқ балгамларни тортиб, ҳайдаб чиқаради. Сафрони ҳам бирмунча ҳайдайди. Анзарут зарарининг ислоҳ қилувчиси — турбут, ҳалила, эрон қавраги сабр, ушшоқ, яҳуд муқли ва боғ петрушкасининг уруғи.

Аҳлилаж асфар (сарик ҳалила). Форс тилида ҳалилаи зард дейилади. Унинг яхшиси тўла бўлганидир. У биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Сарик

ҳалилани кўзга тортилса, сув оқишини босади. Уни ичига ҳафқонга фойда қилади. У бироз балғам билан сафронни суради. Ивритилганининг бир ичими 7 дирамдан 10 дирамгача. Ивритилмаганининг (бир ичими) 2 дирамдан 5 дирамгача.

Аҳлилаж асвад (қора ҳалила). Форс тилида ҳалилаш спёҳ дейилади. Пайғамбар алайҳиссалом айтибдурларки, сиз қора ҳалилани ичинг, у жаппат ўсимликларидандир. Унинг мазаси аччиқ, лекин ҳамма дардингизга шифо бўлади.

Жолнус айтиди: «У бириччи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. У рангини тозалайди, мохов, талоқ огрини ва бавосилга фойда қилади, савдонни суради. Қовурилгани ични боғлайди. Агар кўзга тортилса, кўриш қувватини кучайтиради. Унинг ивритилганидан бир ичими 5 дирамдан 7 дирамгача, ивритилмаганидан эса — 3 дирамдан 5 дирамгача. (Қора ҳалила) жигарга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси асалдир. Қора ҳалиланинг бадали Кобул ҳалиласи».

Аҳлилажи кобулий (Кобул ҳалиласи). Унинг яхшиси тўласи бўлиб, сувга чўкади. У совуқ ва қуруқ. Ақл ва эслаш қобилиятини оширади. Бош огрини, истиско ва эски пситмаларни кеткизади. Унинг қовурилгани ич кетишига фойда қилади, қовурилмагани эса балғам ва савдонни суради. Унинг ивритилганидан бир ичими 1 дирамдан 10 дирамгача. Ивритилмаганидан эса 2 дирамдан 5 дирамгача.

Ишланган ҳалила меъда ва таом ҳазминини кучайтиради, балғамли тиқилмаларни очади, тиш илдизларини бақувват қилади, бавосилга ҳам фойдаси бор. Агар бир йилгача ҳар куни ҳалилани истеъмол қилиб турилса, сочининг қоралигини сақлайди. (Лекин) бошга зарар қилади. Унинг ислоҳ қилувчиси — асал. Кобулий ҳалиланинг бадали — ярим вазнча ҳиёршанбар. Муътади: «Ҳалилани гулоб билан эзиб, кўзнинг таъсиртилса, кўздаги яллиғланиш, қизиллик» қилади. Агар ҳалиланинг суви билан са, ҳеч нарса кўринмайди, агар билан ҳўлланса, ёзув пайдо бў»

Иййал (тоғ эчкиси). У фсқийда эчки, ҳинд тилида ху бўлади. Бир хили булоқ бўй учрайди. Унинг юнги сариқ тифи ҳисобланади. Иккинчларида бўлади. Бошқа хили

у ваал дейилады. Яна бир бошқа тури бақар ал-вах-шый, яъни тоғ сипри дейилады. У Хутогдаги Бомён тоғ-лари этагида бўлады. Иййалнинг эркаги касал бўлиб қолса, илон сийди ва шифо топади. У буринин илон пин-нинг оғзига қўйиб, худди магнит темирни тортгандек тортади. Эчки илонни егач, унинг ичида бир ўткирлик ва кўзида куйиб, ачишин пайдо бўлади ва кўзидан ёш оқа бошлайди. Кўзининг олдида бир тешик бор. Шу тешикка кўзининг сувидан бир чирк тўпланади, мапа шу чирк ваҳарларни қайтаришда энг аъло тарёқ ҳисобланади, яъни заҳар ичган, газанда чаққан кишига фойда қилади. «Минхож» эгаси айтади: «Баъзи ҳайвонларнинг, айниқса тоғ сипрининг думида заҳар тўпланади, шунинг учун унинг думи ўлдирадиган заҳар ҳисобланади. Шу сабаб-дан у ҳайвонни илми киши сўяди: бири бошини, иккин-чиси заҳарли думини кеседи». Жолитуснинг айтишича, унинг гўштидаги сует ҳазм бўладиган қуюқ қон пайдо бўлади. Шайхнинг айтишича, уларнинг гўшти ғализ бў-лши билан бирга меъдадан тез ўтиб кетади. Закарё ай-тади: «Яхшиен уни сўйган заҳоти гўштини ёғ билан ҳил-ҳил қилиб пишириш керак (сеганди сўнг) устидан анжир пароби ва асал суви ичиш керак». Дискаридус айтади: «Тоғ эчкисининг шохини куйдириб, каспро би-лан ейилса, қон туфуриш, пчак яралари, эски пч сурини, сариқ касаллиги ва қовуқ оғриқларига жуда фойда қи-лади. Агар уни бошқа мувофиқ дорилар билан ичилса, ҳайз кетиши, бачадондан эски рутубатларнинг оқиб юри-шини даф қилади».

Эчки шохини куйдириш йўли: шохни сопол қозонга солиб, усти лой билан сувалади ва олов тагига кўмиб, акадия елими сингари оппоқ бўлгунча қўйилады. Куйга-ни ярали кўзларга фойда қилади, тишларга ишқаланса, жило беради.

Иййалнинг шохи куйдирилса, газандалар қочади, спр- билан ишлатилса, тиш оғриғини босади. Оппоқ қилиб куйдирилган шохи сирка билан ичилса ҳамда офтобда суртилса, песни йўқотади, талоқ оғриғини қолдира-ди. Агар мол ёғи билан қориб, қўл-оёқ оғриғига суртилса, оғриқ босади, бола оғзининг чақасига ҳам фойда қила-ди. Шайхлар аёлга унинг шохи боғланса, оғриқсиз

гулсафсар ва унинг илдизи). Бу гулсафсар ил-динс деб юпон тилида камалакни айтилади. Камалак сингарп сарпқ, оқ, зангорп бўлади. Илдинс қора, қаттиқ, кўп бўгинли, ҳам хушбўй

бўлади. У учинчи даражада қуруқ ва иссиқ бўлиб, фалаж, томпр тортишиши ва эски бош оғриғига фойда қилади. Тиқилмаларни енгил равишда очади, агар сепкил ва бошқа доғларга суртилса, уларни кеткизади. Ирсо кўкрак ва ўпкани ғализ хиллардан тозалайди, ҳайз қонини юргизади, плон чаққан жойга қўйилса, фойда қилади. Балғамли йўталга ҳам ниҳоятда фойдали. Айтишларича, у ўлдирувчи заҳарлар, ўткир ва заҳарли дори-ларнинг зарарини қайтаради. Агар 7 дирам ирсо асал суви билан ичилса, ғализ балғам ва сафрони ҳайдайди ва уйқу келтиради. Ибн Сино айтади: «Ирсонинг ирқуннасо ва фалажга фойдаси жуда катта. Асал билан бирга кўтарилса, болани туширади. Агар қайнатилганини қулғуна ва қаттиқ шишларга боғланса, уларни юмшатади. Агар уни янчиб, оқма яраларга сепилса, эт ундиради, агар гул ёғи ва сирка билан қўшиб, бошга суртилса, бош оғригини кеткизади. Ирсо бурунга томизилса, бурундаги бадбўйликни кеткизади, унинг қайнатмаси тиш оғриғига фойда қилади. Унинг ёғи сирка билан қулоққа томизилса, қулоқ оғригини босади. Ирсо ёғи бавосил шишларининг оғзини очувчидир. Ҳунайн ибн Исҳоқ айтади: «У ўпкага зарар қилади. Унинг пелоҳ қилувчиси — асал. Ич кетгишида унинг бадали икки ҳисса вазида олишган мозарийун».

Ақраб (чаён). Форсча каждум, туркийча чиён, ҳиндча бижи дейилади. Дисқуридуснинг айтишича, уни ўзи чаққан жойга боғланса, оғриқни йўқотади. Шарифнинг айтишича, унинг кулини кўзга суртсалар, кўз заифлигини йўқотади. Унинг табияти ҳўл-қуруқдир. Чаённи зайтун ёғида қовуриб, қулоққа томизилса, оғриқни тўхтатади. Ибн Зумарининг айтишича, оёнинг тугашига уч кун қолганда чаённи зайтун ёғи солилган идишга қамаб, оғзи беркитиб қўйилса, чаён заҳари ёғга ўтади. Сўнг уни бел оғриғига суркалса, фойда беради, бавосилда суркалса, қуритади. «Минҳож» эгасининг айтишича, чаённинг кули буйрак тошини йўқотади. Чаённи зайтун ёғига қовуриб «тулки касали»га суркалса, қайтадан соч чиқади.

Биттих (қовун). Биттих форсча ҳарбуза, туркийда қовун ва ҳиндча пўст дейилади. Етилиб пишгани латиф жавҳар, хоми эса ғализ жавҳардир. Бироқ ҳар иккови ҳам пешоб ҳайдовчи ҳисобланади. Нақл қилинишича, Набийи арабий айтган: «Ширин қовун гўштни кўпайтиради, ширин ва бемаза ўртасидагиси ёғни кўпайтиради, бемазаси эса бавосилга қарши фойда қилади». Дисқуридус айтади: «Қовун эти пешоб ҳайдайди, кўзнинг иссиқ ши-

шига қарши боғланса, оғриқ қолдиради», Жолинус айтади: «У ҳўл совуқдир, юзга суртилса, юз доғини йўқотади, жило бериш кучи ўзиға нисбатан уруғида кўпроқ. Доимий ейишдан ёмон хилт (суёқлик) пайдо бўлади. Қовун ейилса ва орқасидан таом истеъмол қилинса, баданга яхши овқат бўлади. Ортиқча ейиш ҳушдан кетишни пайдо қилади».

Айтадиларки, қовун етмиш иллатга, масалан, мохов, пес, жинилик кабиларга даво бўлиб, уларни бадандан ҳайдаб чиқаради, танга шиғо ато қилади, буйрак ва қоринни ювади, пушт сувни ҳамда жинсий қувватни оширади, юз рангини очади ва баданни семиртиради. Шайх айтади: «Қовун меълада бузиьса, заҳарга айланади, бундай ҳолда бирор чора билан уни меъладан чиқариш зарур. Агар бузилмаса, ошқозонда қандай хилт кўп бўлса, қовун ҳам ўша хилтга айланади». Абул Аббос айтади: «Унинг уруғини янчиб, сув солиб, ишқаб, сўнг ичилса, кўкрак оғриғи ва псисқ ялғи билан кечувчи йўтални йўқотади, сафродан юз берган иситма ҳамда жигар иссиқлиғига қарши фойда қилади, тикилмаларни очади, буйрак ва қовуқ йўлларини спйдик ҳайдаш орқали тозалайди». Исроғлий айтади: «Унинг янги пўстидан олиб, ҳаммомда юзга суртилса, юз терисини тозалайди. Қовун ҳиди мянга ҳўллик ато қилади. Унинг қуритилган пўстини янчиб, қозонга солинса, қаттиқ гўштниг тез юмшашига сабаб бўлади». Закариё айтади: «Иссиқ мижозли кишилар қовун еганда (унинг зарарини йўқотиш учун) сиканжубин ичишлари ёки аччиқ анор ейишлари керак. Совуқ мижозлилар эса кундур ёки занжабил ҳазм дорисидан истеъмол қилишлари керак. Қовун ва асални араштириб еб бўлмайди».

Биттихи ҳиндий (тарвуз). У икки нав бўлиб, форслар ҳиндувона, турклар ҳарбуз ва тарвуз дейдилар. Закариё айтади: «Тарвуз баданга ҳўллик берувчидир, ундан ширин балғам ҳосил бўлади, куйдирувчи псисқ иситмага қарши наф қилади, иссиқ мижозни ўзгартириб, тартибга туширади. Сувли қон ҳосил қилади».

Фуҷл (турп). Форс тилида турп, туркийда турма, ҳиндча мули дейилади. Қувватда уруғи биринчи ўринда, сўнгра пўсти, сўнг барғи, кейин эса, танаси туради. Энг яхшиси тоза ва кўм-кўкидир. Жолинуснинг айтишича, **турп** учинчи даражада иссиқ, иккинчи даражада қуруқдир. Ёввойиси қувватда кучлироқдир. Муаллиф айтадики, овқатдан олдин ейилса, иштаҳани очади, кейин ейилса тез ҳазм қилади. Турп истеъмол қилингандан сўнг, чаён

чақса, захари таъсир қилмайди. Дисқуридуснинг айтишчи, қайнатиб ейилса, узоқ йиллик йўтални ва нафас олиш йўлларида ўрнашиб қолган шилимшиқ моддаларни йўқотади. Илоп чаққан жойга боғланса, фойда беради. Қистпсининг айтишчи, буйрак ва қуймич оғриғига фойдалидир. Сутни қўнайтиради. Баданга суркалса, жопиворлар чақмайди. Уруғи тарёқ кучига эга бўлиб, захарга қарши фойдалидир. Турп суви чаёнга томизилса, уни ўлдиради. Табарийнинг айтишчи, турп суви сариқ касалини йўқотади. Ибн Зумарнинг айтишчи, турп суви ёғ билан ярим қиздирилиб, қулоққа томизилса, оғриқни тўхтатади ва қулоқ оғирлигини йўқотади. Шарифнинг айтишчи, турп бошини кесиб, ичини ўйиб, гул ёғи қуйилиб, қулоққа томизилса, оғриқни қолдиради. Агар озроқ шолғом уругини турп ичига солиб, хамирга олиб, чўғ тагига қўйиб, пишгач, уч кун ейилса, буйрак тошини йўқотади. Закариёнинг айтишчи, истисқо касалини йўқотиб, ташналикни сўндиради.

Қасаб аз-зарипа (қамиш). Форсча най, туркпйда қампиш, ҳиндча кон ва тартир дейилади. Дисқуридуснинг айтишчи, дарё ва ариқлар лабида ўсадиган қамишнинг томирини ўқ, тикан ва суяк кириб қолган аъзога боғланса, ўша нарсаларни тортиб чиқаради. Сирка билан суркалса, асаб ва бел оғриғига даводир.

Мишмпиш (ўрик). Форс тилида зардолу, туркпйда ўрик дейдилар. Жолинус айтади: «Хўл-совуқдир, у шафтолидан яхшироқ бўлиб, меъдада шафтоличалик фасодга айланмайди». Закариё айтади: «Бир кишининг оғзидан бадбўй ҳид келарди, ўрик егач, йўқолди. Ўрик меъдани совитади, ҳароратни сўндиради, сафро ва қон қизишини пасайтиради. Мағзидан олинган ёғ бавосилга қарши фойда қилади. Аччиқ мағзи ҳушдан кеткизади, бунинг учун қустириш керак».

Абу Ҳанифа — Абу Ҳанифа Аҳмад ибн Довуд ибн Ванадуд-Динаварий (815 ёки 825—895) — филолог, тарихчи, ботаник-олим. Астрономия, математика ва география билан ҳам шуғулланган.

Али ибн Аббос — Али ибн Аббос ул-Мажусий — эронлик машҳур табиб. 994 йилда вафот қилган.

Апбарилодан — апбар (амбра) ва лодан (ладап) икки нарса, бироқ унинг битта нарса сифатида берпилишининг сабаби — ҳидли, тоза апбарнинг назарда тутилшидир.

Апгуза — сассиқ қаврак елими — камедь феруллы вонючей.

Анжудон — сассиқ қаврак — ферулла вонючая.

Анзарут — қ. апзирати гўштхўр.

Анзирати гўштхўр — астрагал ўсимлигининг елими.

Араб елими — араб акациясидан олинadиган елим, арабчаси самғи арабий — камедь аравийской акации.

Арасту — қадимги Юнон файласуфи Аристотель (э. аввалги 384—322)нинг Шарқ халқлари тилидаги номи.

Аржувон — аргувон дарахти — нудино дерево, бағрянник.

Ароқу — қорамуғ (бугдой доплари ичида бўладиган қора дов).

Арпа кашки — арпани сувда қайлатиб қуюлтирилгани.

Асорун — асорун, ёввойи пордия — коптень.

Атрифўл — ҳиндча уч мева дегани, бу уч мева омила, ҳалила ва баъила.

Ахйинҳус — Берунийнинг ёзилишича, бу ёввойи ҳолда ўсувчи бугдой бўлиб, у кишилар томонидан сепилмайди, ўз-ўзидан ўсиб чиқади.

Баврақия сув — ўткир, ачиқ сув.

Баъила — иссиқ мамлакатларда ўсувчи, миробалашлар туркумига кирувчи дарахт меваси.

Балодур — балозур — анакардиум аптечний.

Баласоп — бальзам дарахти — бальзамное дерево.

Беруний — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973—1048) ўрта аср Шарқининг буюк энциклопедист олими, Хоразмда туғилган.

Бодён — Рум арнабодиёни — анис.

Бослиқун — «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, бу сурма бўлиб, кўзга равшанлик беради. «Жомия» ва «Қонун» китобларида ёзилишича, бу сурма уни ижод қилган подшо номи билан аталган.

Буқрот — Гиппократ (эрампздан аввалги 460—355) қадимий Юнон табиби, табобат илмининг отаси.

Гептиана — жантиёно — горечавка (илдиз).

Говзабон — лисон ус-савр — воловик.

Дарахт пўкаги — горикуп — агарик.

Гулапгабин (гулапжубин) — гул ва ангабин (асал) сўзлари-
дан ясалган бўлиб, қизил гулнинг гулбарглари асалга аралаш-
тириб, офтоб тигига қўйиб тайёрланадиган ширчилик.

Дарё кўпиги («Денгиз кўпиги») — внутренняя раковина ка-
ракатцы. Алксон Диоскорида.

Дасткори — жарроҳлик.

Дарна — лавр дарахти — лавровое дерево.

Девпечак — афитимун — повилика.

Дирам — ўлчов бирлиги, бир дирам — 2,975 г.

Дискуриду — Диоскорид Педаний (I асрда яшаган) — Юнон
ботаниги ва фармакологи, ҳарбий врач ҳам бўлган. Унинг дори-
ларга бағишланган асари Шарқ фармакологияси тараққиётига
катта таъсир ўтказган.

Долчин — корица (иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт қоби-
гининг уи каби майдаланган).

Донг — ўлчов бирлиги, бир донг — 0,495 г.

Ёсуман — жасмин (гул).

Жимоз — жинсий алоқа.

Жингак — харпуб — рожковое дерево.

Жовшир — говшир — опопанакс (говшир ўсимлигидан олива-
диган елим).

Жолину — Клавдий Гален (129—200), Шарқда Жолинус номи
билан машҳур бўлган римлик табиб. Аптик табобатнинг Буқрот-
дан кейинги йприк назариётчиси.

Закариё — Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий (865—
925) — Шарқнинг Ибн Синогача бўлган буюк табиб ва кимёгар.

Зангор — ярь-медянка $\text{Sn}(\text{CH}_3\text{COO})_2$.

Зангоя ўсимлиги — шавкарон — бодиголов.

Занжабил — имбир (дарахт томирининг майдалангани).

Зированди мадхарж — юмалоқ зарованд — круглая аристохо-
лия (ўсимлик).

Зифт — қитрон — дарахт смоласи.

Зуфо — у икки хил бўлиб, биричиси зуфо ратб (ҳўл зуфо),
русча лаполип, иккинчиси зуфо ёбис (қуруқ зуфо), русча иссоп,
хиссоп деб аталади.

Ибн Мосавайх — Абу Закариё Яҳё (Юҳанно) ибн Мосавайх
(774—857) Жундишопурлик машҳур табиб, Аббосий халифала-
рида сарой табиби бўлиб хизмат қилган. Тиббий асарлари юнон
ва сурёний тилларидан араб тилига таржима қилиш ишларининг
ташкilotчиларида бири ҳисобланади.

Иёраи фикиро — «Қонунда» ёзилганча, пёраж бу — ялоҳий
дори демакдир. Фикро аччиқ деган маънони билдиради. Иёраж-
ларнинг тури кўп бўлиб, унинг аччиқ тури иёраи фикиро дейла-
ган.

Иёра ҳабби — қ. иёраи фикиро.

«Илон касалиги» — арабчаи доъ ул-ҳаййа — соч ва соқал-
нинг бирданига тўқилиши.

Исо ибн Мосо — IX асрда яшаган табиқли табиб. Марв ка-
салхонасида табиблик қилган.

• Ирки насо (ирқун-насо) — қўймич первизнинг яллиғланиши,
қуёнчиқ.

Пефоиоҳ — ясмалоқ ўсимлиги — шпинат оғородпий.

Пскил (пшқил) — деңгиз пёёзи — морской лук. Упсал ҳам деңгиз пёёзининг бошқа номи. Ибн Синода бу ёввойи пёёз де-
йилган.

Иқлимиё — олтип чиркв (тўполи).

Катиро — трагакант (астрагал ўсимлигининг елими).

Касиро — қ. катиро.

Кожира — маҳсар ўсимлиги — сафлор қраспыйий.

Кундур — ладаи (ўсимликдаи ҳосил бўладиган елим).

Лахлаха — ҳар хил моддаларни қайнатиб, буғипи ҳидлаш.

Лимон пели райҳон — бозраиқбуя — мелисса.

Лоужуард — лянисъ-лазурь (мураккаб таркибли минерал тош).

Майпұхтаж — пиширилган май дегаи маънони билдиради. Бу мусалласи қайнатиб маълум қисмини буғлатиб юборилгани.

Манпий — эрлик уруғи.

Мани — ўлчов бирлиги, бир мани — 680 г.

Мастаки — мастпка (ўсимлик елими).

Маъжун — арабча ажп, яъни хамир сўзидан олинган. Турли дориларни туйиб, сув ёки асал билан қориб, хамирга ўхшатила-
гани учун шу ном билан аталган. Маъжунларининг хили кўп бў-
либ, улар одатда умумий қувватни ошириш мақсадида истеъмол
қилинади.

Мақъад — орқа чиқарув тешиги.

Маҳмудан машво — сақамуниё — скаммопий (ўсимлик ши-
раси).

Мисқол — ўлчов бирлиги, бир мисқол 4.25 г.

Моддат ул-ҳаёт — «ҳаёт асоси» дегани.

Мозариюн ўсимлиги — волче лико.

Момисо — мачок рогатий (ўсимлик).

Мосаржавайҳ — басралик яҳудий табиби. (661—750 ёки 763—
814).

Муаддилот — мўътадил ҳолатга келтирувчи парсалар.

Мурри Маккий — иссиқ мамлакатларда ўсадиган мирра пом-
ли дарахтдан олинадиган шира. Маккий сўзи унинг Макка шаҳ-
ридан келтирилган хилини билдиради.

Муфид — фойдалл.

Мушк — мускус (эркак кабарга кийигининг мушк безларидан
олинадиган ўткир ҳидли модда).

Муқл — бделлий, пальма дум (дарахт елими).

Нажоҳ маъжуни — нажоҳ сўзи муваффақият, омадни билди-
ради. Бу рамзий маънода ишлатилган бўлиб, бу маъжунни ис-
теъмол қилиш мақсадга етқизади демакдир.

Назла ўти — оқарқархо — слюногон (ўсимлик).

Ноихоҳ — жувона ўсимлиги — ажгон, амми.

Норанж (померанец) — иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт
меваси.

Нохуна — кўз четидан ўсиб чиқадиған парда (крыловидная
плева).

Нутул — бирор аъзога қуйиб туриш учун ичига дорилар со-
либ қайнатилаган сув.

Нуқуъ — қуруқ мевалар явитилган сув.

Нушодир — пашатирь.

Олтин иқлимиёси — олтип чирки, тўполи — шлак металлов.

Обкома — баллқ соусп ҳамда ҳар хил доривор ўсимликларни уни билан аралаштириб тайёрланган емил.

Обонус — обнус дарахти (қора рангин эбон дарахти). Иби Сино: «Заниждан келтириладиган дарахт чўпидир».

Озани («Хонлқ ул-калб») — «Итин бўғувчи» — «Собакадушитель». Иби Сино ва Берунийда ёзилишича, уни еган ит бўғилнб ўлади.

Озарбуя (русча леонтица, восточная мялинка). Бу ўсимлик билан ҳар хил матолар ювилгани учун форслар уни «ғалимшуй» (ғилам ювгич) деб атаганлар.

Озон ул-фаър — бўтакўз ўсимлиги — незабудка.

Омила — миробалани эмбोलические (дарахт меваси).

Ос — мурд, марсин дарахти — мирта.

Панирмоя — нифаҳа — ситужина. Папирмоя ёш қовшовчи ҳайвонлар қориндан олинадиган суюқлик. Иби Сино бу маънони қуён қориндан олинадиган ферментга ҳам беради.

Подзаҳр — заҳарларга қарши ишлатиладиган мураккаб дори. Пошуя — оёқ ваппаси.

Рум райҳони — устухудус — лаванда греческая.

Рушноё — форсча сўз, кўзин равшан қилувчи дегани. «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, бу сурма кўзининг яраси, қовқ шишига қарши ва кўз нуриши оширишда фойда беради.

Сакта — «Қонуи»да ёзилишича, бу касаллик ҳозирги мия инсултидир.

Салоя қилиш — силлиқ тош ёки бошқа парса орасига олиб, дорини чап қаб қаб бўлгунча ишқалаш.

Саидал (саидаловое дерево) — иссиқ мамлакатларда ўсувчи дарахт.

Сапои маккий — сурги сифатида ишлатиладиган сапо. У Саудия Арабистон ярим оролида жойлашган Макка шаҳридан тарқалгани учун шу ном билан аталган.

Сариқ зок — уч валентли темир купороси — сернокислосое железо, соль окиси.

Сарору — бошдаги томирлардан бирипинг номи.

Сарсом — мия пардасининг шиши (менингит).

Сидр — купор дарахти — ююба.

Сиканжубин — сикк (спрка) ва анжубин (асал) сўзларидан иборат, сирка ва асал махсус усул билан қайнатилиб, сиканжубин ҳосил қилинади.

Сумбулсоч — персиёвушоп — венерин волос, аднантум.

Табарий — Али иби Раббон ат-Табарий — табиб, 808 йилда Марвада тугилган. 850 йилда ўзининг машҳур тиббий асари «Фирдавс ул-ҳикма» («Дополн. жашнати»)ни ёзган.

Тамриҳиндий — Ҳинд хурмоси — тамаринд.

Танқия — мияни ёмон моддалардан тозалаш.

Тарёк — заҳарнинг қувватини кесип учун ичиладиган мураккаб дори.

Ташмир — кесип (операция қилиш).

«Тулки касали» — соч, соқол ёки кинрикнинг бирданига тўкилиб кетиши, бунда одам худди тулкининг туллаганига ўхшаб қолади.

«Тулки мойи» — хусо ас-саълаб — ятришник.

Турбит — турбуд ўсимлиги — турбит.

Уд — уд дарахти — алойное дерево.

Уди салиб — пиопгул — пиоп лекарственный.

Узуимурч — дорфулфул — перец длинный.

Узрунж — Рум райҳони — лаванда греческая.

Устамахинқун — Ибн Синонинг ёзишча, бу дори бутун танани ортиқча моддалардан тозаловчидир. «Жомъ ал-фавойид» китобининг ҳошиясида ёзилишча, бу сўзнинг маъноси миния тозаловчи демакдир.

Ушшақ — қаврак елими — аммоняк смола.

Ушпа — лишайники. (Дуб ва санавбар, ёнғоқ дарахтларини ўрайдиган юмшоқ ва юпқа қобиқ).

Ушион — ушноп, ишқор — солянка.

Уштурғоз — сассиқ қаврак илдизи — корень феркуллы волючей.

Уқия — ўлчов бирлиги, бир уқия — 29,75 г.

Фаросийун — девортеги ўти — шавдра обыкновенная.

Фарфион — евфорбия ўсимлигининг елими.

Харбақ — морозник черный; чемерица белая.

Хиёршаибар — кассия стручковая.

Хилат — одам гавдасидаги тўрт хил суюқлик: қон, сафро, савдо, балғам.

Хотипак супурги — қаптурион — золототысячник, василек.

Хузий — бу пом аниқламаган. Хузистонда V асрда ташкил топган машҳур Жувишопур табобат мактабининг табибларидан бири бўлиши мумкин, деган тахмин бор.

Цейлон долчини — салтха — корица цейлонская.

Чашхем — ушнинг чокшу ва чоксу каби номлари ҳам бор. Беруний уни жашм деб атаган, бу фореца чашмининг арабчаштирилганидир. Бу кассия деб аталувчи ўсимлик уруги.

Чилгуза — санавбар дарахтининг бужури — орешки пинни.

Чин момирон — Хитой момирон — чистотель большой.

Шаржа — майда бўлакчаларга бўлинган гўшт.

Шақиқа — бол ярмининг огриши (мигрень).

Шариф — Шариф Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳасаний (яшаган даври номатълум), содда дорилар, доривор ўсимликлар ва уларни аниқлаш ҳақида китоблар ёзган. Шунлардан бири «Китоб ул-адвият ул-муфрада» («Содда дорилар ҳақида китоб») деб аталади.

Шифлар — 1 — суртиладиган дори; 2 — шамчалар.

Ширхшт — «у Хиротда тол ва катира дарахтларига тушадиган ширадир». (Ибн Сино).

Шях — шпрях; асфодель (ўсимлик).

Шодана — шозана — кровавик, гематит (минерал тош).

Эрон қавраги — сакбшаж — сагапен (дарахт елими).

Юлгун — тарфо — тамариск.

Қирот — ўлчов бирлиги, бир қирот — 0,236 г.

Қулгуна — араб тилида хавозир (тўпғиз яра) дейилади, кўпинча бўйни ва қўлтиқ остига чиқадиган без.

Қундуз қири — жандибдастар — бобровая струя.

Қурра — Абул Ҳасан Собит ибн Қурра (801—834) — ўрта асрнинг математик, астроном ва табиб олими. Илмий асарларни юнон ва сурёний тилларидан араб тилига ўғирган таржимонлардан бири.

Қуст — костус (ўсимлик елими).

Қуқоё ҳабби — «Баҳр ул-жавоҳир» китобида ёзилишича, қуқоё ҳаблари мияни тозаловчилардан ҳисобланади. Шуниинг учун унга қуқоё, яъни бош деган ном берилган.

Қўланж — ич қотиши, пчак санчиги.

Ҳабб — юмалоқланган дори.

Ҳалила — Афғонистон ва Ҳиндистонда ўсадиган дарахт ме-
васи.

Ҳамомо — амом ўсимлигининг томири, барги ва шохчалари.

Ҳусайн ибн Исҳоқ — Абу Зайд Ҳунайн ибн Исҳоқ ал-Ибодий (808—873) халифа Матмун (813—833) давридаги «Дошомик уйи-
нинг» мудир, машҳур табиб ва таржимон.

Ҳуқна — клизма.

Мундарижа

Кириш	3
Навой асри табобатига бир بازار	5
Навой — табобат билимдони	13
Навой тасавуридаги табиб	19
Дорушиифо (Даволаш уйи)	24
Дорушиифо табиблари	27
Мавлоно Гийосуддин Муҳаммад табиб	28
Мавлоно Дарвеш Али табиб	29
Мавлоно Низомуддин Абдулхай табиб	33
Мавлоно Муҳаммад табиб	38
Мавлоно Абдулхай Тушӣ	40
Мавлоно Муҳаммад Муъин	40
Мавлоно Қутбиддин Одам	41
Навойнинг тиббӣ ҳикматлари	43
Юсуфий ал-Ҳаравий. «Рисола-и Жомӣ ул-фавойид» («Тиббӣ фойдалар мажмуаси») китобидан	68
Муҳаммад ал-Ҳаравий. «Маофий ул-ҳайт» («Жонзот- ларнинг фойдалари») китобидан	96
Ҳаким Кермоний. «Баҳр ул-хавосс» («Хосиятлар денги- зи») китобидан	100
Изоҳлар	126

Научно-популярное издание

На узбекском языке

МАХМУД ХАСАНИЙ, СУРАЙЕ КАРИМОВА

МЕДИЦИНА ЭПОХИ НАВОЙ

Художники: А. Каххаров, Н. Хакимов

Ташкент, 700129, издательство имени Ибн Сины,
Навой, 30.

На узбекском языке

Илмий-оммабон нашр

МАХМУД ХАСАНИЙ, СУРАЙЕ КАРИМОВА

НАВОЙИ ДАВРИ ТАБОГАТИ

Муҳарририят мудири Маъфират Орифжопова

Расмлар муҳаррири Обиджон Аҳмаджонов

Техник муҳаррир Бера Васильевна Мейчерикова

Мусахҳих Махбуба Қодирова

ИБ № 1765

Босмахонага 24.01.91 да берилди. Босишга 11.03.91 да рухсат этилди. Бичими 84×108²/₃₂. 1-босмахона қоғози. Оддий лиги гарнитур. Юқори босма. Шартли босма табоқ 6,72 + вкл 0,21. Нашр. босма табоқ 6,2 + вкл 0,2. Шартли бўёқ-оттиски 8,4. Жами 150000 нусха. 75-рақамли буюртма Бахоси 4 с. 87—90-рақамли шартнома.

Ибн Сино номидаги нашриёт, 700129. Тошкент
Навой кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Давлат матбуот комитети Тошкент «Китоб»
нашриёт-матбаа бирлашмасининг 3-босмахонаси Тошкент.
700194. Юнусовлар даҳаси. Муродов кўчаси 1

КИТОБ ЎЗССЖ ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚУМИТАСИ
ҚОШИДАГИ «ИЖОД» ДАВЛАТ КИЧИК ҚОРХОНА-
СИ БИЛАН ҲАМҚОРЛИҚДА ЧОП ЭТИЛДИ.

З. Эгамбердиев, З. Эгамбердиева. Тиббийет
хазинасидан. Тўлдирилган ва қайта нашланган
3-нашри.

Ушбу китобга таб
дим замонларда яш
ирлари, файласуфл
дардан фориғ бўл
мақоллари йиғилг
Кенг ки